

Treball de Fi de Grau
Grau en Humanitats
Universitat Pompeu Fabra

La participació femenina a les revoltes populars en època moderna

Aproximació històrica i balanç historiogràfic en el marc de la
monarquia hispànica durant els segles XVI-XVIII

Núria Gurrera Planas
NIA: 193617
Curs: 2019-2020
Tutora: Maria Betlem Castellà Pujols

“Il n'y a pas d'un côté des femmes instinctives mues par la faim et un réflexe maternel et de l'autre des hommes réfléchis se battent pour défendre leurs droits et opinions”.¹

---

¹ Dominique Godineau (2015), *Les Femmes dans la France moderne: XVIe-XVIIIe siècle*. (Paris: Armand Colin), p. 89.

Índex

1. Introducció	p. 4
2. La participació femenina en les revoltes en època moderna a la llum de la historiografia europea	p. 9
2.1. Anys 70: els inicis de la reflexió	p. 12
2.2. Anys 80 i 90: l'auge interpretatiu	p. 13
2.3. Del 2000 fins avui: noves vies	p. 15
3. La participació femenina en les revoltes en època moderna a la llum de la historiografia espanyola	p. 18
3.1. Aproximació històrica sobre la participació femenina en revoltes en època moderna (Monarquia hispànica, segles XVI-XVIII)	p. 18
3.1.1. Situacions de protesta popular en què les dones van participar	p. 19
3.1.2. Actuacions de les dones en les revoltes populars	p. 22
3.2. Balanç historiogràfic sobre la participació femenina en revoltes en època moderna (Monarquia hispànica, segles XVI-XVIII)	p. 25
3.2.1. Les fonts primàries	p. 25
3.2.2. Anàlisi de la participació femenina en revoltes per part de la historiografia espanyola	p. 27
3.2.2.1. Anys 70 i 80: la presència anecdòtica	p. 27
3.2.2.2. Anys 90: els inicis del tema	p. 30
3.2.2.3. Del 2000 fins avui: el desenvolupament del tema	p. 35
3.2.2.4. Reptes per avançar	p. 42
4. Conclusions	p. 45
5. Bibliografia	p. 48
6. Annex	p. 62

1. Introducció

La confecció del present Treball de Fi de Grau neix d'un interès primigeni per la història moderna d'Espanya. Sense tenir res gaire clar més enllà de l'àrea d'estudi, el període i el marc geogràfic, d'entrada l'elecció de la temàtica va ser tot el contrari a una tasca senzilla. Recuperant un fil penjat d'una assignatura cursada durant la carrera, la recerca es va encaminar ja de manera més decidida cap a l'estudi de les revoltes i mobilitzacions de protesta popular en les coordenades espai-tempms prèviament escollides. Recercant sobre els múltiples aspectes que es podien tractar de les revoltes populars modernes en el marc de la monarquia hispànica, es va buscar sobre el paper que havien tingut les dones en aquestes i va resultar sorprenent observar que o no s'hi feien referències o les poques que hi havia eren força breus. El xoc que va provocar aquesta recerca incipient va fer emergir la qüestió del perquè d'aquesta absència en alguns casos i poca profunditat en d'altres. Això juntament amb l'interès per coneixer els procediments utilitzats per investigar sobre les dones del passat, va portar a focalitzar el present projecte en la investigació sobre el rol de les dones a les revoltes populars i sobre com la historiografia espanyola ha treballat el tema fins avui.

Conseqüentment, l'objectiu d'aquest treball és per una banda realitzar una aproximació històrica sobre la participació femenina en mobilitzacions de protesta popular en l'Espanya Moderna i per l'altra oferir un balanç historiogràfic sobre com s'ha abordat des de la historiografia espanyola aquest tema. Amb això, es pretén primerament investigar quin rol tenien les dones en aquests esdeveniments però sobretot també desentrellar el tractament que n'ha fet la historiografia espanyola: com s'ha anat desenvolupant l'estudi de la temàtica, quina atenció se li ha donat al llarg del temps i com s'ha interpretat la figura de la dona amotinada. Un altre propòsit d'aquest treball serà el de posar en relació la producció historiogràfica espanyola sobre la participació de les dones en aquests esdeveniments amb els estudis europeus sobre el mateix tema. Finalment, el darrer dels objectius consistirà a posar en valor la temàtica en qüestió i mostrar com es podria avançar en aquesta.

Per això, el present treball comptarà amb dos grans apartats:

- 1) Al primer bloc es mostrerà a mode de marc teòric què s'ha dit sobre la participació femenina en protestes populars en el marc europeu i quina ha estat

l'evolució d'aquest tema. Per a realitzar-ho s'han tingut en compte treballs de la historiografia anglesa, francesa i holandesa. L'elecció es deu en part a raons idiomàtiques però principalment al fet que aquestes historiografies compten amb estudis en què aquest tema s'ha tractat en profunditat i han estat rellevants per a publicacions posteriors.²

2) El segon bloc serà el que es centrarà en el cas espanyol. Primer s'oferirà una modesta aproximació històrica a la participació de les dones a les mobilitzacions populars de la monarquia hispànica en època moderna. S'exposarà en quines situacions les dones van revoltar-se i les actuacions que duien a terme en aquests esdeveniments. Posteriorment, es realitzarà un balanç historiogràfic. D'entrada s'explicaran les dificultats que les fonts han suposat per als historiadors que han abordat aquest tema. Després, es presentarà com s'ha historiat a Espanya la participació de les dones en revoltes: s'analitzarà com ha anat evolucionant l'estudi de la temàtica en el context de la historiografia espanyola, com han confluït els dos àmbits històrics implicats —la història de les dones i la història de les revoltes populars—, des de quines perspectives s'ha tractat el tema, quina imatge de la dona amotinada s'ha donat en cada moment i la influència que aquests estudis hagin pogut tenir en altres temàtiques històriques. Finalment, partint del que ja han remarcat alguns autors, també es comentaran propostes per avançar en l'estudi del tema i les possibilitats que això podria oferir.

L'arc temporal escollit avarca des del segle XVI al XVIII, coincidint en gran mesura amb el que es considera l'Edat Moderna. L'elecció ha estat per interès personal en el període, però també existeixen unes raons per les quals la recerca no s'ha estès més enllà d'aquests límits. Per una banda, si bé és cert que les condicions de la participació femenina en protestes populars és similar a la de l'edat mitjana i la producció historiogràfica en certs aspectes és equiparable,³ s'ha considerat que l'època moderna ja era un marc prou extens i ja hi havia prou informació diversa a manejar. Per l'altra, s'ha

² D'entre els molts estudis que s'han fet, els més significatius són Arlette Farge (1992), "La amotinada". *Del Renacimiento a la Edad Moderna*. Sota la direcció de Natalie Zemon Davis i Arlette Farge. Vol. 3 d'*Historia de las mujeres en Occidente*. Sota la direcció de Georges Duby i Michelle Perrot. 5 vols. Traducció de Marco Aurelio Galmarini. (Madrid: Taurus), pp. 503-522; E. P. Thompson (1991), *Costumbres en común*. Traducció de Jordi Beltrán i Eva Rodríguez. (Barcelona: Crítica, 1995). Títol original: *Customs in common*, pp. 345-379; Rudolf M. Dekker (1987), "Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries". *Theory and Society* 16, 3, pp. 337-362.

³ S'ha pogut comprovar a partir de Cristina Segura Graiño, María del Mar Graña Cid i Angela Muñoz Fernández (1995), "Mujeres y no ciudadanía: la relación de las mujeres con los espacios públicos en el Bajo Medievo castellano". *Arenal: Revista de historia de mujeres* 2, 1, pp. 50-51.

cregut pertinent no entrar en el segle XIX, ja que amb els canvis del moment la situació de les dones en relació a les protestes populars va començar a ser diferent: el salari masculí va adquirir una major importància per l'economia familiar en detriment dels preus dels productes, l'exclusió política compartida per homes i dones de les classes populars va esdevenir només exclusió femenina amb el constitucionalisme i a més en aquell moment es va començar a potenciar la diferenciació dels rols de gènere.⁴ Degut a això es va creure que tot plegat conferiria una heterogeneïtat excessiva a un període temporal ja de per si prou ampli.

Quant a l'àmbit geogràfic, cal mencionar que no s'han pres la totalitat de territoris que posseïa la monarquia hispànica en aquell moment, sinó que s'ha reduït als territoris peninsulars —excloent Portugal— i arxipèlags balear i canari. La decisió rau en diversos aspectes: aquests van ser els que la monarquia va mantenir al llarg dels tres segles treballats i també els que s'han mantingut fins l'actualitat, de manera que han estat aquells en què s'ha centrat la historiografia espanyola. Una altra raó per la qual s'han descartat els territoris d'ultramar és perquè les diferents condicions socioeconòmiques influïen fins al punt que, segons explica Andrés-Gallego, els motins de subsistència que tan freqüents eren a la metròpoli per contra ho eren molt poc a les colònies⁵, i s'ha cregut més convenient centrar l'estudi en una àrea en què hi hagués situacions assimilables.

Tenint aquestes coordenades en ment, per a realitzar aquest estudi historiogràfic s'ha dut a terme un procés de recerca bibliogràfica a partir de tres cercadors principals: el catàleg de la Biblioteca de la Universitat Pompeu Fabra, Dialnet i Google Acadèmic. Després de diversos intents de cerca poc fructífers sota denominacions que al·ludissin concretament a la participació femenina en revoltes populars, es va optar per ampliar els paràmetres de recerca, tant en el marc de la història de les dones com en el de les revoltes populars. Tot i això, els resultats obtinguts pel que fa a estudis específics sobre el tema eren molt pochs i per això es va decidir buscar si se'n feia referència a treballs

⁴ Diversos autors coincideixen en aquestes apreciacions: Rudolf M. Dekker (1987), "Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *op. cit.*, pp. 353-354; John Bohstedt (1988), "Gender, Household and Community Politics: Women in English Riots 1790-1810". *Past & Present* 120, p. 113. Es fan les mateixes observacions per al cas espanyol a Mercè Renom (2008), "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu". *Dones en moviment(s): segles XVIII-XXI*. Sota l'edició de Cristina Borderias i Mercè Renom. (Barcelona: Icaria), pp. 51-52.

⁵ José Andrés-Gallego (1992), *Quince revoluciones y algunas cosas más* (Madrid: Mapfre), pp. 211-212.

que tinguessin altres temes com a principal objectiu. Així, s'han consultat per exemple estudis que focalitzaven en aspectes polítics o socials d'una revolta o estudis sobre diversos aspectes de les dones d'època moderna.

A partir d'aquesta recerca, es va poder conformar un corpus que compta amb 117 fonts.⁶ D'aquestes, 87 publicacions s'han realitzat en el marc de la història de les mobilitzacions socials d'època moderna i les 30 restants, en l'àmbit de la història de les dones d'aquest mateix període. Pel que fa al primer grup, s'han recercat articles i capítols de llibres sobre revoltes populars sota les següents terminologies: "motí", "tumult", "avalot", "aixecament", "revolta", "protesta", "aldarull", "desordre públic", "commoció", "conflicte / conflictivitat social", i també els homòlegs castellans d'aquests mots. El que s'ha tingut en compte és que tractessin sobre revoltes o alçaments de caràcter popular i col·lectiu en què la comunitat protestés conjuntament contra alguna situació injusta i en què la reivindicació, fos més o menys violenta, es dugués a terme per mitjà del desordre públic. La majoria d'estudis trobats sota aquestes denominacions tractaven sobre conflictes relativament reduïts i locals, pel que també es va creure rellevant buscar si s'havia tractat la presència femenina en revoltes de major envergadura que fins i tot haguessin esdevingut conflicte armat i que a nivell historiogràfic compdessin amb més bibliografia. Es va decidir investigar si s'havia tingut en compte la perspectiva femenina en la Revolta de les Comunitats de Castella (1520-1521), les Germanies de València i Mallorca (1519-1523), les alteracions d'Aragó (1591) i la revolta dels Segadors (1640). Per a l'elecció d'aquests episodis es va tenir en compte que fossin de l'Edat Moderna i d'àrees diferents, però cal mencionar que la decisió va estar en gran mesura condicionada per les possibilitats d'accés a la bibliografia. Encara que aquestes revoltes van tenir episodis bèl·lics, en aquest estudi no s'entrarà en la participació femenina en guerres, sinó només en aquelles situacions de commoció popular assimilables als dels altres estudis. Pel que fa a l'àmbit de la història de les dones, s'ha recercat en llibres de caràcter general sobre les dones espanyoles al llarg de la història, llibres i articles sobre les dones a l'Espanya moderna i revisions historiogràfiques i recopilacions bibliogràfiques també en aquest marc temporal i geogràfic. S'ha buscat si es tractava la participació femenina en revoltes populars sota àmbits d'estudi de les dones modernes que tractessin diversos temes: la conflictivitat

⁶ Veure taules 1 i 2 a l'annex, p. 62.

social, el paper de les dones a la societat i a l'espai públic i també en el marc del treball gremial.

Cal mencionar que s'han tingut algunes dificultats en relació a la bibliografia a l'hora de fer aquest Treball de Fi de Grau. Una d'elles ha estat la fragmentarietat amb què s'ha tractat el tema i el fet que s'ha hagut de buscar sota moltes denominacions diferents sense garanties de trobar res rellevant per a la present investigació. Per exemple, s'ha trobat força informació sobre “conflictivitat social” que s'ha descartat perquè es tractaven temes de delinqüència, litigis i conflictivitats particulars. L'altra complicació ha estat que no s'ha pogut accedir a tot el que s'hauria volgut i que l'elecció bibliogràfica pel que fa als estudis sobre revoltes ha estat en certa mesura limitada segons allò que es tindria possibilitats de consultar. No obstant això, si que s'ha tingut accés suficient a tots aquells estudis trobats que es dediquessin específicament a la participació femenina en revoltes, ja que donada la situació extraordinària actual quan es va tenir la possibilitat d'accendir a més bibliografia es van prioritzar aquests treballs. Per això, la complicació bibliogràfica s'ha considerat que no era un impediment prou gran per no seguir endavant amb l'estudi i que es podrien obtenir igualment uns resultats prou significatius i satisfactoris en relació als objectius originals.

2. La participació femenina en les revoltes en època moderna a la llum de la historiografia europea

Les historiografies anglesa, francesa i neerlandesa han estudiat la participació femenina en revoltes populars de l'Edat Moderna i els treballs que han fet els historiadors emmarcats en aquestes han esdevingut referència sobre el tema. S'ha pogut constatar que les dones van participar en diferents tipus de mobilitzacions populars i de diferents envergadures, però en aquelles en què es feien més presents són els motins de subsistència.⁷ Per a aquesta tipologia destaquen les reflexions fetes sobre la presència femenina per part d'E. P. Thompson i John Bohstedt per al Regne Unit⁸ i per part d'Yves Marie Bercé i Cynthia Bouton a França.⁹ No obstant també van participar en altres tipus de commocions i també s'ha estudiat la seva presència en aquestes altres ocasions: Corinne Maurin i Monique Cubells se centren en diverses tipologies —subsistències però també religioses i antifiscals— en el marc de Lió i la Provença respectivament.¹⁰ També s'ha tractat sobre la seva participació en agitacions emmarcades en la Revolució Francesa per part d'Olwen Hulton i Dominique Godineau.¹¹ Per al cas anglès, John Walter s'ha dedicat a la participació de les dones en revoltes a causa del tancament de camps.¹² En el cas dels Països Baixos, destaca principalment Rudolf M. Dekker com a historiador que, en ocasions en col·laboració amb altres autors, treballa sobre la participació de les dones a les revoltes neerlandeses a nivell general, considerant tant moviments relativament reduïts per motius de

⁷ Arlette Farge (1992), "La amotinada", *op. cit.*, p. 505.

⁸ E. P. Thompson (1971), "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century". *Past & Present* 50, pp. 76-136; E. P. Thompson (1991), *Costumbres en común*, *op. cit.*, pp. 345-379; John Bohstedt (1988), "Gender, Household and Community Politics: Women in English Riots 1790-1810", *op. cit.*, p. 88-122.

⁹ Yves Marie Bercé (1985), "Les femmes dans les révoltes populaires". *La Femme à l'époque moderne, XVIe-XVIIIe siècle: colloque tenu à Paris les 11 et 12 mai 1984*. Sota l'autoria de l'Association des historiens modernistes des universités. (París: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne), pp. 57-64; Cynthia A. Bouton (1990), "Gendered Behavior in Subsistence Riots: The French Flour War of 1775". *Journal of Social History* 23, 4, pp. 735-754.

¹⁰ Corinne Maurin (1988), "Le rôle des femmes dans les émotions populaires dans les campagnes de la généralité de Lyon de 1665 à 1789". *Révolution et Société. Actes du IVe colloque d'Histoire au Présent*, vol. II. (París: Publications de la Sorbonne), pp. 134-139; Monique Cubells (1996), "La place des femmes dans les émeutes populaires en Provence de 1715 à 1789". *Revue Provence historique* 46, 186, pp. 445-456.

¹¹ Olwen Hulton (1971), "Women in Revolution 1789-1796". *Past & Present* 53, pp. 90-108; Dominique Godineau (1988), *Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution*. (Aix-en-Provence: Alinea).

¹² John Walter (2007), "Faces in the crowd: Gender and age in the early modern English crowd". *The Family in Early Modern England*. Sota l'edició de Helen Berry. (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 96-125.

subsistències, impostos, religió o política, així com les dues grans revoltes neerlandeses de finals del XVIII.¹³ A més, també cal destacar els treballs de caràcter més general de Natalie Zemon Davis i Arlette Farge sobre la figura de la dona rebel primer i després ja més concretament la de la dona amotinada.¹⁴

Generalment, l'estudi d'aquesta temàtica històrica no ha estat fàcil pel fet que les fonts són considerablement imprecises en relació a les dones. Les que s'utilitzen són generalment processos judicials i relacions diverses extretes de correspondències o deliberacions¹⁵, però s'ha observat que els testimonis i agents que registren els fets solen referir-se als amotinats amb termes —com ara “multitud” o “poble”— que a ulls dels historiadors invisibilitzen la presència femenina i aquesta només es deixa veure quan en alguna acció concreta s'especifica el sexe dels subjectes que la duen a terme.¹⁶ Segons comenta Thompson, cal tenir en compte que la visió d'un lector o historiador actual en relació a aquestes denominacions generalitzadores no és la mateixa que la dels contemporanis als fets:

“el sesgo (suponiendo que lo haya) es más probable que esté en la mente del historiador o del lector del siglo XX. (...). Quizá en las postimerías del siglo XIX ‘la chusma’ se convirtió en un substantivo masculino. Pero la imagen que estos nombres colectivos evocaban en la mente de las personas del siglo XVIII era muy diferente: la palabra ‘chusma’ hacía pensar en mujeres, hombres y (a menudo) jóvenes, especialmente chicos.”¹⁷

També en relació a les fonts, Chevalier es quèstiona la invisibilització de les dones i a partir de l'ús de la metodologia de gènere n'investiga el perquè. Explica que en l'enregistrament dels fets hi ha diversos factors que esborren les dones del relat: en

¹³ Rudolf M. Dekker (1987), “Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *op. cit.*, pp. 337-362; te Brake, Wayne Ph., Rudolf M. Dekker i Lotte C. van de Pol (1990), “Women and Political Culture in the Dutch Revolutions”. *Women and Politics in the Age of the Democratic Revolution*. Sota l'edició de Harriet B. Applewhite i Darline G. Levy. (Michigan: The University of Michigan Press), pp. 109-146.

¹⁴ Natalie Zemon Davis (1990), “Un mundo al revés: las mujeres en el poder”. *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. Sota l'edició de James S. Amelang i Mary Nash. Traducció d'Eugenio i Marta Portela. (València: Edicions Alfons el Magnànim), pp. 59-92. Es tracta d'una traducció publicada amb posterioritat de Davis, Natalie Zemon (1975). “Women on Top”. *Society and Culture in Early Modern France*, cap. 5. Stanford: Stanford University Press. 124-152; Arlette Farge (1992), “La amotinada”, *op. cit.*, pp. 503-522.

¹⁵ Monique Cubells (1996), “La place des femmes dans les émeutes populaires en Provence de 1715 à 1789”, *op. cit.*, p. 446.

¹⁶ E. P. Thompson (1991), *Costumbres en común*, *op. cit.*, p. 349; John Bohstedt (1988), “Gender, Household and Community Politics: Women in English Riots 1790-1810”, *op. cit.*, p. 92.

¹⁷ E. P. Thompson (1991), *Costumbres en común*, *op. cit.*, p. 349.

primer lloc els agents policials, que no contemplen la participació femenina, ho registren segons la idea preconcebuda que volen transmetre; en segon lloc els testimonis implicats en la protesta descriuen els fets de manera confusa i imprecisa per minimitzar les represàlies; i finalment els subjectes que han estat víctimes dels fets sembla que solen centrar-se a identificar els homes.¹⁸ D'aquesta manera, constata que "l'existence des émeutières est occultée par ces discours qui ne les mentionnent que de façon implicite."¹⁹

No obstant, s'han arribat a desentrellar una sèrie d'elements que avui dia permeten conformar una certa idea del paper que tenien les dones en les commocions populars europees. En el cas del Regne Unit i França,²⁰ rarament actuaven soles, sinó que participaven en mobilitzacions de caràcter mixt i de vegades hi apareixien amb els seus infants. Sovint solien fer-se presents a l'inici del motí incitant a la gent i destaquen per la seva expressivitat i sobretot pels seus crits en els moments d'excitació general. No sempre ha estat possible conèixer-ne el contingut, però en aquells casos en què les seves paraules han quedat registrades s'ha observat que no es tractaven de mers insults ni paraules indistintes sinó de frases que avivaven l'acció: amenaces, crits contra les autoritats o crítica social. No es quedaven enrere a l'hora d'exercir la violència física, que en el seu cas es concretava sobretot en pillatges o saquejos i llançament de pedres o projectils similars, i a diferència dels homes, en lloc d'armes de foc utilitzaven pals o estris de cuina. Un cop acabat el motí, elles eren menys reprimides que els homes, tot i que això no vol dir que quedessin impunes però sí que s'ha observat que les seves condemnes acostumaven a ser més lleus. Per al cas dels Països Baixos, en què les fonts sobre commocions populars destaquen per la seva riquesa²¹ i la dona gaudia d'una situació social més independent i amb més possibilitats d'actuació en la vida pública,²²

¹⁸ Clara Chevalier (2012), "Chapitre 2. Des émeutières passées sous silence? L'invisibilisation de la violence des femmes au prisme du genre (Paris, 1775)". *Penser la violence des femmes*. Sota l'edició de Coline Cardi i Geneviève Pruvost. (París: La Découverte), pp. 85-90.

¹⁹ Id., p. 91.

²⁰ S'ha constatat que en tots els casos —tret dels específics— la situació descrita és equiparable i com a exemples que s'han considerat representatius, per a la descripció s'han utilitzat les següents referències: Arlette Farge (1992), "La amotinada", *op. cit.*, pp. 511-512; Yves Marie Bercé (1985), "Les femmes dans les révoltes populaires", *op. cit.*, pp. 58-59; E. P. Thompson (1971), "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *op. cit.*, p. 115; Monique Cubells (1996), "La place des femmes dans les émeutes populaires en Provence de 1715 à 1789", *op. cit.*, pp. 451-452.

²¹ Rudolf M. Dekker (1987), "Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *op. cit.*, p. 339.

²² te Brake, Wayne Ph., Rudolf M. Dekker i Lotte C. van de Pol (1990), "Women and Political Culture in the Dutch Revolutions", *op. cit.*, p. 124.

s'han observat diferències en alguns aspectes relacionats amb les revoltes populars: les dones neerlandeses tenien un major protagonisme que les d'altres llocs —fins al punt que arribaven a manar als homes, a liderar motins polítics i inclús a revoltar-se soles— i d'acord amb aquesta intervenció més destacada, sembla que la justícia era menys benvolent amb elles del que ho era en altres zones.²³

2.1. Anys 70: els inicis de la reflexió

Fins els anys 70, la historiografia s'havia dedicat simplement a mencionar la presència femenina a les revoltes i a descriure les seves accions, però a partir de llavors es va començar a donar una explicació a aquesta. Els primer apunts es van donar sobretot en el marc dels motins de subsistències. Yves Marie Bercé justifica la participació femenina a aquests tipus de mobilitzacions de la manera més tradicional: associa el paper excepcional que adquireixen les dones en aquestes commocions populars al seu rol “ancestral” i “intemporal” de mares, espouses i protectores de la llar, ja que per les seves tasques domèstiques i relacionades amb la supervivència notaven més fàcilment les fluctuacions de preus o els canvis en l'aprovisionament.²⁴ També en aquesta mateixa línia trobem la interpretació d'Olwen Hufton sobre les dones en els episodis conflictius per subsistències de la Revolució Francesa fins al punt que, en referència al col·lectiu femení, afirma: “where bread was concerned this was their province: a bread riot without women is an inherent contradiction”.²⁵ E. P. Thompson estudia els motins de subsistència anglesos, per als quals afirma que els homes i dones es revolten en defensa dels seus drets i costums tradicionals.²⁶ En aquest context, interpreta la participació femenina iniciant l'allunyament del matís estereotipat que la relaciona amb el seu suposat rol essencial. Així, en justifica la presència amb dos arguments: elles es creien menys punibles que els homes per part de la llei —tant per la seva condició femenina com per ignorància— i eren més susceptibles als canvis de preu o de qualitat pel fet que són les compradores i freqüenten el mercat.²⁷

²³ Rudolf M. Dekker (1987), “Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *op. cit.*, pp. 343-344.

²⁴ Yves Marie Bercé (1985), “Les femmes dans les révoltes populaires”, *op. cit.*, pp. 57-58. No s'ha tingut accés a les seves obres dels 70, però a partir de la referència que en fa Farge (1992), s'ha pogut constatar que l'explicació básica que dóna Bercé a mitjans dels 80 és encara la que donava la dècada anterior.

²⁵ Olwen Hufton (1971), “Women in Revolution 1789-1796”, *op. cit.*, p. 95.

²⁶ E. P. Thompson (1971), “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, *op. cit.*, p. 78.

²⁷ *Id.*, p. 116.

En aquesta primera etapa cal destacar l'aportació de Natalie Zemon Davis pel seu caràcter diferenciat, ja que més que una justificació pretén donar una lògica a la seva presència atenent als costums populars. Des de la història de les dones i adoptant una perspectiva cultural, es proposa abordar la imatge que es tenia a l'Europa moderna de la dona com a ésser agitat i descontrolat, i interpreta la protesta tumultuosa com un espai d'inversió de la societat jeràrquica del moment —assimilable als que es trobaven en la tradició literària popular o festivitats com el carnaval. D'aquesta manera, les dones s'empoderen en aquest “món al revés”, se’ls concedeix el dret a manifestar-se i actuen com a sancionadores de la desobediència col·lectiva, fins al punt que els homes es transvesteixen en l’acció de protesta per minimitzar la seva responsabilitat però sobretot també per gaudir d'aquest poder.²⁸

2.2. Anys 80 i 90: l’auge interpretatiu

És entre la segona meitat dels 80 i principis dels 90 que els autors veuen les mancances del que s’ha explicat fins llavors sobre la participació de les dones a les revoltes populars i creuen que cal anar més enllà. Segons Arlette Farge, en aquest moment ja s’ha mostrat sobradament que les dones participaven als motins d’època moderna, però, tot i la seva indubtable presència, se la segueix percebent de forma excepcional, remetent al seu lligam amb la supervivència per naturalesa, i “rara vez se formulan interrogantes acerca del sentido de esta presencia, rara vez se la interpreta”.²⁹ Un dels errors que destaca que s’han comès fins llavors és el de descontextualitzar-la de la seva situació quotidiana i projectar-la des de les representacions que se’n fan,³⁰ de manera que durant aquests anys es pot observar com s’estudia la dona en aquests episodis posant més atenció a la seva realitat social.

En aquesta línia, Rudolf M. Dekker manifesta la necessitat d’una major reflexió que complementi les explicacions tradicionals: “the food argument, the female character argument, and the legal argument equally contribute to an explanation of the considerable participation by women in riots, but these are still only partial

²⁸ Natalie Zemon Davis (1990), “Un mundo al revés: las mujeres en el poder”, *op. cit.*, pp. 124-152.

²⁹ Arlette Farge (1992), “La amotinada”, *op. cit.*, p. 505.

³⁰ Id., p. 519.

explanations".³¹ Davant l'evidència que les dones participen en altres revoltes més enllà de les de subsistència, creu que cal una resposta més satisfactòria i posa el focus en la "base social" de les comunitats tradicionals de l'Holanda moderna. Segons el seu funcionament, les dones eren les que dominaven les relacions veïnals i les xarxes informals, de manera que eren es que estaven en millor disposició per mobilitzar la gent.³² Per al cas anglès, també en Thompson s'observa la voluntat de matisar, ja que en la revisió de la seva "economia moral" desenvolupa l'argument del mercat que havia proposat anteriorment: en destaca la dona com a principal compradora i aquest espai, com a lloc de socialització en què interaccionen persones de tot tipus i s'estableixen les relacions que forgen la comunitat.³³

Cal fer referència a l'estudi de Bohstedt i a la seva pretensió de desmuntar el "myth of the feminine food riot". Qüestiona el seu protagonisme a través d'un anàlisi quantitatius i estadístic d'un recull de motins de subsistència amb el qual demostra numèricament que aquests esdeveniments no eren domini exclusiu de les dones i també posa de manifest el caràcter essencial de l'aportació femenina en l'economia familiar.³⁴ No obstant, Thompson rebat les seves aportacions remarcant-ne diverses imprecisions que demostren que va massa lluny. Segons comenta, el mite al qual fa al·lusió l'ha inventat ell mateix —ja que els historiadors no han catalogat el motí de subsistències com a exclusivament femení— i l'equiparació que fa entre home i dona en un intent de fugir de l'estereotip és exagerada perquè en realitat els rols diferenciatius eren ben sabuts.³⁵

En el marc de la nova perspectiva amb què s'aborda la presència femenina als motins, els autors es fixen més a fons en les accions i les interaccions entre sexes dutes a terme en el marc de la revolta. Farge explica que les limitacions jurídiques de les dones en cap cas s'han de confondre amb indiferència per part d'aquest col·lectiu, però sí que es tradueixen en una actuació diferenciada respecte als homes. Per una banda, les dones sortejavien aquesta aparent dificultat aprofitant l'ús d'allò que els era propi —l'àmbit

³¹ Rudolf M. Dekker (1987), "Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *op. cit.*, p. 346.

³² Id., pp. 349-350; te Brake, Wayne Ph., Rudolf M. Dekker i Lotte C. van de Pol (1990), "Women and Political Culture in the Dutch Revolutions", *op. cit.*, pp. 130.

³³ E. P. Thompson (1991), *Costumbres en comú*, *op. cit.*, p. 359.

³⁴ John Bohstedt (1988), "Gender, Household and Community Politics: Women in English Riots 1790-1810", *op. cit.*, pp. 90-96.

³⁵ E. P. Thompson (1991), *Costumbres en comú*, *op. cit.*, p. 346, 361.

privat i el saber social— de manera estratègica en favor de l'objectiu de la comunitat.³⁶ Cynthia Bouton, que es centra en la importància dels rols de gènere en el cas concret de la Guerra de les Farines de 1775, remarca la visió que en tenien les autoritats: les consideraven agitades per naturalesa i menys perilloses que els homes pel fet d'estar despallades de qualsevol connotació política i legitimades pel seu rol matern. En l'assumpció d'aquest rol, les dones sabien aprofitar l'avantatge que suposava el menyspreu de la seva condició.³⁷ Però com explica Farge, els homes de la comunitat, lluny de sorprendre's, sabien molt bé quin era el paper del col·lectiu femení en aquests esdeveniments i ho respectaven. Així, s'observa com en el moment de l'acció i en la realització de les accions diferenciades, homes i dones es responen i secundaven mútuament.³⁸

Destaquen també les aportacions que es fan sobre la significació que té la participació de la dona en aquests esdeveniments. Farge recupera la idea de la inversió dels papers que ja havia aportat Davis, i reflexiona sobre el poder de l'excepcionalitat de l'esdeveniment: “el motín hace saltar los códigos para dar impulso a otras modalidades”.³⁹ D'aquesta manera, la normativa de la quotidianitat passa a ser obsoleta i les dones —excloses de l'àmbit públic en condicions de normalitat i en una posició secundària en els “conflictes de proximitat”— adquireixen identitat pública i fins i tot també capacitat d'expressió política.⁴⁰ Segons Maurin, en aquest nou protagonisme que la dona pren en el conflicte comunitari, la seva figura representa el conjunt de la comunitat i apareix al motí com a justicera i restauradora d'un ordre moral que s'ha perdut, de manera que la seva presència està així legitimada i actua com a indicador de gravetat.⁴¹

2.3. Del 2000 fins avui: noves vies

Amb les aportacions que es van fer al voltant dels anys 90 es podria considerar que les bases del tema van quedar assentades, i des dels inicis del nou segle fins l'actualitat,

³⁶ Arlette Farge (1992), “La amotinada”, *op. cit.*, pp. 507-508.

³⁷ Cynthia A. Bouton (1990), “Gendered Behavior in Subsistence Riots: The French Flour War of 1775”, *op. cit.*, pp. 742-743.

³⁸ Arlette Farge (1992), “La amotinada”, *op. cit.*, p. 511.

³⁹ Id., p. 510.

⁴⁰ Id., p. 510, 514.

⁴¹ Corinne Maurin (1988), “Le rôle des femmes dans les émotions populaires dans les campagnes de la généralité de Lyon de 1665 à 1789”, *op. cit.*, pp. 137-138.

s'han seguit fent treballs sobre la participació femenina en revoltes tenint en compte els plantejaments aportats fins llavors.⁴² Però més enllà d'això, cal destacar que aquests avenços han esdevingut plataforma per impulsar noves investigacions.

Una d'elles és la que ja havia apuntat Bouton: després del profund ànalisi del rol del gènere femení en les revoltes i de la lògica que se li aplica, on queda el paper del gènere masculí? Als 90, l'autora havia donat l'explicació no gaire satisfactòria de “l'home feminitzat” a la problemàtica que suposava la presència masculina als motins de subsistència.⁴³ Però ja al nou segle John Walter, en el seu propòsit d'analitzar les “cares” de la multitud anglesa en les revoltes per tancaments de camps, a més de fixar-se en el paper de la dona segons el seu rol de gènere, es fixa en el gènere masculí i en com l'acte de protesta és una expressió d'aquest. No només tracta la ordenada del gènere sinó també la de l'edat, de manera que interpreta l'actuació dels individus més vells i joves que tot i haver estat àmpliament oblidats també van participar-hi.⁴⁴

A més, l'estudi històric de les dones en aquests esdeveniments ha resultat rellevant per a altres àmbits d'estudi. Farge ja havia manifestat als 90 que “la violència femenina provoca contradictoriamente al imaginari”⁴⁵ i en els darrers anys aquest ha estat un tema investigat i en expansió per part de diferents àrees de les ciències humanes.⁴⁶ En aquest sentit, destaca l'obra *Penser la violence des femmes*, dirigida per les sociòlogues Coline Cardi i Geneviève Prouvost, en què es planteja la necessitat de posar les dones al seu lloc —que com a humanes que són encarnen totes les facetes d'aquesta condició, incloent la violència— davant l'evidència que les dones no es conceben com a agents

⁴² Aquests són alguns exemples als quals s'ha pogut accedir: John Walter (2007), “Faces in the crowd: Gender and age in the early modern English crowd”. *The Family in Early Modern England*. Sota l'edicció de Helen Berry. (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 96-125; Dominique Godineau (2015), *Les Femmes dans la France moderne: XVIe-XVIIIe siècle*, op. cit.; Laura A. M. Stewart (2016), *Rethinking the Scottish Revolution: Covenanted Scotland, 1637-1651*. (Oxford: Oxford University Press. En línia.); M. Jean-Luc Laffont (2016), “Les femmes dans les révoltes populaires en France à l'époque moderne”. Comunicació presentada a l'Académie des Sciences, Inscriptions et Belles Lettres de Toulouse, 28 abril 2016.

⁴³ Cynthia A. Bouton (1990), “Gendered Behavior in Subsistence Riots: The French Flour War of 1775”, op. cit., p. 743.

⁴⁴ John Walter (2007), “Faces in the crowd: Gender and age in the early modern English crowd”, op. cit., pp. 96-125.

⁴⁵ Arlette Farge (1992). “La amotinada”, op. cit., p. 505.

⁴⁶ Coline Cardi i Geneviève Prouvost (2011), “La violence des femmes: un champ de recherche en plein essor”. *Champ pénal/Penal field* 3, p. 1.

violents en contextos col·lectius.⁴⁷ Com es proposa a l'obra, per sortir d'aquesta negació el que cal és mirar enrere i historiar aquells esdeveniments en què les dones s'han manifestat de manera violenta en el passat,⁴⁸ de manera que s'hi inclouen diversos capítols que posen de manifest aquesta faceta de les dones. Per al tema del present Treball de Fi de Grau, el que resulta rellevant és el capítol de Clara Chevalier que, prenen com a estudi de cas la Guerra de les Farines, es qüestiona l'absència de les dones en les fonts i la imatge que se'n dóna al relat dels fets. En conseqüència remarca la necessitat de preguntar-se sobre aquesta qüestió a l'hora d'historiar els episodis d'aquest tipus.⁴⁹

---

⁴⁷ Arlette Farge (2012), Préface. *Penser la violence des femmes*. Sota l'edició de Coline Cardi i Geneviève Pruvost. (París: La Découverte), pp. 11-12.

⁴⁸ Coline Cardi i Geneviève Pruvost (2012), Introduction générale. *Penser la violence des femmes*. Sota l'edició de Coline Cardi i Geneviève Pruvost. (París: La Découverte), p. 17.

⁴⁹ Clara Chevalier (2012), "Chapitre 2. Des émeutières passées sous silence? L'invisibilisation de la violence des femmes au prisme du genre (Paris, 1775)", *op. cit.*, pp. 85-184.

3. La participació femenina en les revoltes en època moderna a la llum de la historiografia espanyola

Amb tot el que s'ha tingut ocasió de consultar sobre la participació de les dones a les revoltes populars en relació al cas espanyol, per aquest estudi historiogràfic s'ha comptat, tal i com s'ha dit a la introducció, amb un corpus de 117 fonts: 87 de l'àmbit de les revoltes populars i 30 de la història de les dones.⁵⁰ De ben poques es podia deduir directament pel títol que tractaven específicament sobre el tema en qüestió, per això s'ha buscitat bibliografia que fos susceptible de tractar-lo en els dos àmbits que hi confluixen. Conseqüentment, aquesta s'ha analitzat de manera que en els estudis sobre revoltes populars s'hi ha buscitat participació femenina i en les publicacions sobre les dones a l'època moderna s'hi han buscat indicis sobre la seva acció en mobilitzacions populars reivindicatives. Després de tot, només 10 de totes les fonts analitzades tracten sobre la participació femenina en revoltes populars a l'Espanya Moderna amb certa profunditat, ja sigui sobre la figura de l'amotinada a nivell general, en una mobilització en concret o en una sèrie de mobilitzacions incloses dins d'unes coordenades espai-temporals determinades. Pel que fa a la resta, en 36 fonts es menciona la presència activa d'una o diverses dones en manifestacions reivindicatives per part de la comunitat. Les 71 fonts restants o bé tracten sobre revoltes populars en època moderna o sobre diversos aspectes de les dones d'aquest període, però en cap cas aborden la participació femenina en les revoltes que tingueren lloc. Per tant, és a partir d'aquestes 46 fonts que s'ha realitzat tant l'aproximació històrica com el balanç historiogràfic.

3.1. Aproximació històrica sobre la participació femenina en revoltes en època moderna (Monarquia hispànica, segles XVI-XVIII)

A partir de l'anàlisi del corpus consultat, s'ha observat que les dones de la monarquia hispànica van participar en revoltes populars. En aquest apartat se'n farà una aproximació partint del que han aportat els historiadors en els diversos treballs acadèmics consultats. Per una banda, es considerarà en quines situacions van participar i per l'altra, quines accions van dur a terme.

⁵⁰ Veure taules 1 i 2 a l'annex, p. 62.

3.1.1. Situacions de protesta popular en què les dones van participar

S'ha pogut constatar que en el cas de la monarquia hispànica a l'època moderna, a l'igual que en el cas europeu, les dones van actuar en motins causats per diferents motius. També coincideix el fet que els motins de subsistències són aquelles situacions en què la seva participació va destacar més i aquella tipologia a la qual més s'ha acabat associant l'acció d'aquest col·lectiu.⁵¹ Alguns motins de subsistència destacats en què les dones van fer-se presents són el motí de la Feria de Sevilla de 1652,⁵² el motí d'Oropesa de Madrid de 1699,⁵³ el de Salamanca de 1764,⁵⁴ els motins que van succeir en diversos punts del territori a causa de la crisi de 1766 per la liberalització del comerç del gra⁵⁵ o els conflictes que van tenir lloc al territori català per la crisi de 1789.⁵⁶ Però també van participar en actes de protesta motivats per altres raons que no estaven directament relacionades amb els aliments. S'han trobat dones en mobilitzacions antisenyorials en diverses ocasions: a Aldeanueva de Ebro el 1633 per aturar la venda del poble i conseqüentment evitar les implicacions econòmiques i polítiques que comportaria el canvi jurisdiccional,⁵⁷ a Gibraleón el 1637 per l'augment de les imposicions per part del senyor⁵⁸ i a Manresa el 1688 a causa de l'intent dels canonges de cobrar un delme que es considerava injust.⁵⁹ També van ser presents en revoltes per l'augment dels impostos: hi ha el cas de Peníscola de 1715 contra els canvis tributaris

⁵¹ Arlette Farge (1992), "La motinada", *op. cit.*, p. 505.

⁵² Fernando García Sánchez (2019), "Nueva aportación documental al referido Motín de la Feria en Sevilla (1652)". *Chronica nova: Revista de historia moderna de la Universidad de Granada* 45, pp. 443-470.

⁵³ Teófanes Egido López (1980), "El motín madrileño de 1699". *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea* 2, pp. 253-294.

⁵⁴ José Andrés-Gallego (1987), "Economía, psicología y ética de un motín. Salamanca, 1764". *Hispania sacra* 39, 80, pp. 675-711.

⁵⁵ Carlos E. Corona Baratech (1983), "Los motines de la Gobernación de Alicante en abril de 1766". *Anales de literatura española* 2, pp. 103-132; Carlos E. Corona Baratech (1977), "Los sucesos ocurridos desde marzo a mayo de 1766 en Tobarra, Oviedo, Totana, Quesada y Lictor". *Cuadernos de investigación: Geografía e historia* 3, 1-2, pp. 99-120; Ramón Cózar Gutiérrez (2009), "La conflictividad agraria castellana durante el siglo XVIII. El ejemplo de La Mancha Oriental". *La construcción social de la nación. Chile, 1810-1840* 13, 1, pp. 229-262.

⁵⁶ Irene Castells Oliván (1970), "Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona". *Recerques: història, economia, cultura* 1, pp. 51-81; Francesc Roma Casanova (2009), "La revolta de 1789 a Vic". *Ausa* 24, 164, pp. 297-319; Mercè Renom (2008), "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu", *op. cit.*, pp. 49-76.

⁵⁷ Francisco Javier Vicuña Ruiz (1982), "El Motín de Aldeanueva". *Berceo* 102, pp. 71-102; Pedro Luis Lorenzo Cadalso (2017), "El motín de Aldeanueva de Ebro de 1663: un movimiento ant oligárquico y antiséniorial". *Brocar: Cuadernos de investigación histórica* 41, pp. 7-36.

⁵⁸ Ildefonso Pulido Bueno (1984), "Los señores de Andalucía occidental en el siglo XVII. Crisis económica y conflictividad social. El caso de los señores de Gibraleón, Moguer y el Condado de Niebla". *Anales de la Universidad de Cádiz* 1, pp. 105-138.

⁵⁹ Llorenç Ferrer i Alós (1981), "L'Avalot de les Faves a Manresa. Un moment de la revolta de la terra a Catalunya el 1688". *Recerques: història, economia, cultura* 11, pp. 125-135.

després de la Guerra de Successió⁶⁰ i el de Vinarós de 1771 a causa de l'excessiva pressió provocada per l'endeutament de la vil·la.⁶¹ Les subsistències, les queixes contra els senyors i l'augment d'impostos semblen ser els motius principals pels quals es van mobilitzar les dones del poble a l'Edat Moderna, però també s'han trobat participant en revoltes motivades per altres situacions més específiques. Un exemple són les mobilitzacions de la població contra els abusos dels soldats en el cas de Madrid de 1670 quan Carles II va introduir la "Guàrdia Chamberga" a la ciutat⁶² i en el cas de la revolta dels Gorretes entre 1687 i 1689 quan diverses poblacions del territori català havien estat forçades a allotjar les tropes del rei.⁶³ Altres situacions podrien ser el cas del motí provocat per la usuriació de terres comunitàries a Agüimes entre 1718 i 1719⁶⁴ o el que va ser causat per la decisió el monestir de Ripoll el 1698 de suprimir el govern consular.⁶⁵

Cal destacar que la categorització tipològica de cada esdeveniment no deixa de ser aproximada: ha estat determinada segons el motiu que més ha destacat l'autor de cada estudi, però cal parar esment al fet que sovint un mateix motí responia a diverses qüestions. Aquest és el cas per exemple del motí de Saragossa de 1643, en què el detonant són els conflictes amb els "valones" que havien d'anar a lluitar a la frontera catalana en la Guerra dels Segadors i van allotjar-se a la ciutat, però la raó de fons era la profunda crisi econòmica.⁶⁶ A més, era freqüent que la reivindicació comencés per una raó i se n'afegissin d'altres. Hi ha diversos exemples que mostren com les protestes s'acaben canalitzant en un individu o grup de persones culpables, que soLEN ser les autoritats polítiques amb què el poble relaciona el seu problema. Això és observable en el cas del motí de 1766 a Madrid en què, entre diverses queixes, la destitució del

⁶⁰ Enrique Giménez López (1987-1988), "Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peñíscola de 1715". *Contrastes: Revista de historia moderna* 3-4, pp. 91-104.

⁶¹ José Miguel Palop Ramos (1986), "Tumultos populares en el XVIII valenciano". *Saitabi: revista de la Facultad de Geografía i Historia* 36, pp. 213-226.

⁶² Alberto Castroviejo Salas (2013), "Las revueltas populares en Madrid en la segunda mitad del siglo XVII". *Revista Historia Autónoma* 3, pp. 47-62; Mario Rubio Calleja (2018), "Madrid en pie contra la Guardia Chamberga. El motín popular del verano de 1670". *Tiempos modernos: Revista Electrónica de Historia Moderna* 9, 36, pp. 1-38.

⁶³ Jaume Dantí Riu (1979), "La revolta dels Gorretes a Catalunya (1687-1689)". *Estudis d'història agrària* 3, pp. 79-99.

⁶⁴ Antônio de Béthencourt Massieu (1987), "El motín de Agüimes-Las Palmas (1718-1719)". *Anuario de Estudios Atlánticos* 1, 33, pp. 51-159.

⁶⁵ Míriam Arévalo Viñas (2012), "Una vila menestral sota el règim feudal: Ripoll i la seva lluita contra el monestir (1678-1719)". *Recerques: història, economia, cultura* 65, pp. 49-73.

⁶⁶ Jesús Maiso González (1975), "La coyuntura económica de Aragón a mitad del siglo XVII y el motín contra los valones". *Cuadernos de investigación: Geografía e historia* 1, 1, pp. 105-107.

ministre Esquilache va ser una de les més importants.⁶⁷ Similar va ser la situació del motí de subsistències de Madrid el 1699 en què es va demanar la destitució del comte d'Oropesa⁶⁸ o les accions contra les autoritats durant la Matxinada de la sal de Bilbao entre 1631 i 1634, causada també per la manca de subsistències arrel de l'augment del preu de la sal,⁶⁹ entre diversos altres exemples.⁷⁰ Aquest tipus de reivindicacions i accions han portat els autors a destacar que l'acció s'ha de considerar política —ni que sigui parcialment—, pel que es pot afirmar que les dones també van participar en protestes polítiques.

Encara que no se n'han trobat abundants referències, també s'ha observat que les dones van participar en revoltes de major envergadura. Com a tals s'han considerat conflictes més multitudinaris, que van repercutir en una àrea més extensa i que van esdevenir conflicte armat. Respecte als episodis d'aquest estil que s'han pogut consultar, s'ha trobat participació femenina en protestes populars en el marc de la revolta de les Comunitats de Castella (1520-1521)⁷¹ —tot i que no és un tema que s'hagi investigat gaire i es creu que van ser més presents del que s'ha explorat fins ara⁷²— i en les Germanies (1519-1523), tant les de València⁷³ com les de Mallorca⁷⁴. Pel que fa a les alteracions d'Aragó (1591) i a la revolta dels Segadors (1640), no se n'han trobat referències, més enllà d'una menció en el cas aragonès en què l'autor dubta de la

⁶⁷ José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, (Madrid: Alianza), p. 11.

⁶⁸ Teófanes Egido López (1980), “El motín madrileño de 1699”, *op. cit.*, p. 261.

⁶⁹ Eva Mendieta Gárrate i Isabel Molina Martos (2018), “Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)”, *op. cit.*, pp. 5-27.

⁷⁰ Enrique Giménez López (1987-1988), “Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peñíscola de 1715”, *op. cit.*, p. 103; António de Béthencourt Massieu (1987), “El motín de Agüimes-Las Palmas (1718-1719)”, *op. cit.*, p. 84; Luis R. Corteguera (1993), “El Motín ‘Una institución de la política popular en la Barcelona del XVI y XVII’”, *Pedralbes: Revista d'història moderna* 13, 2, pp. 235-241; Ramón Córzar Gutiérrez (2009), “La conflictividad agraria castellana durante el siglo XVIII. El ejemplo de La Mancha Oriental”, *op. cit.*, p. 251; Mario Rubio Calleja (2018), “Madrid en pie contra la Guardia Chamberga. El motín popular del verano de 1670”, *op. cit.*, pp. 4, 24, 38.

⁷¹ Antonio Moreno Vaquerizo (2004), “Milenerismo y comunidades de Castilla. A propósito del liderazgo mesiánico de los caudillos comuniteros”. *Política y cultura en la época moderna: (cambios dinásticos, milenarismos, mesianismos y utopías)*. Sota coordinació de Jaime Contreras Contreras, Alfredo Alvar Ezquerro i José Ignacio Ruiz Rodríguez. (Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá), p. 557.

⁷² Beatriz Majo Tomé (2013), “Las leonas de Castilla. Revisión historiográfica y planteamiento para el estudio de la participación de las mujeres de las ciudades castellanias en la guerra de las comunidades”. *Ser mujer en la ciudad medieval europea*. Sota la coordinació de Jesús Ángel Solórzano Telechea, Beatriz Arizaga Bolumburu i Amélia Aguiar Andrade. (Logroño: Instituto de Estudios Riojanos), p. 345.

⁷³ Pablo Pérez García (2006), “Las mujeres y las germanías de Valencia”. *Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos modernos*. Sota coordinació de Ricardo Córdoba de la Llave. (Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba), pp. 311-332.

⁷⁴ Margalida Bernat i Roca (2005), “Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)”. *Bulletí de la Societat Arqueològica Lluçiana: Revista d'estudis històrics* 61, pp. 71-94.

presència femenina pel fet que la font on es menciona és partidista.⁷⁵ Caldria investigar més sobre aquests dos conflictes i inclús revisar les fonts primàries per saber si realment hi van participar o no.

3.1.2. Actuacions de les dones en les revoltes populars

Tot i que en alguns dels estudis analitzats només s'ha trobat una breu referència a la presència femenina, s'ha obtingut prou informació per extreure una idea de quina era l'actuació de les dones en les revoltes populars de la monarquia hispànica. En la gran majoria de casos, les dones apareixen en l'acció juntament amb els homes però en algunes situacions també soles, com en el cas del motí de les filateres de 1628 a Barcelona, en què aquest col·lectiu va irrompre a una reunió del Consell de Cent demanant que no es deixés que els paraires portessin la llana a filar fora de la ciutat.⁷⁶ No és d'estranyar l'absència dels homes en aquesta situació perquè només les afectava a elles en particular, però també s'han trobat casos en què les dones han participat reivindicacions comunitàries de forma exclusiva, com en el motí de subsistències de Tordesillas de 1780⁷⁷, o gairebé exclusiva, com s'observa al motí antifiscal de Vinarós de 1771⁷⁸. També era freqüent que es manifestessin amb elles nens o joves.⁷⁹

Les dones solien fer-se presents al motí des del seu inici. En alguns casos, elles eren les que iniciaven el conflicte a partir d'una disputa amb una autoritat, com va succeir en el cas del motí d'Oropesa en què “la ‘verdulera’ que se encrespó con el Corregidor fue secundada por ‘la plebe y lo más infimo de ella’”⁸⁰ i la revolta dels Gorretes on “un soldat va discutir amb una dona per un pollastre i li pegà, ella cridà ‘via fora’ i tocaren

⁷⁵ Jesús Gascón Pérez (1994), “El ‘vulgo ciego’ en la rebelión aragonesa de 1591”. *Revista de historia Jerónimo Zurita* 69-70, p. 106.

⁷⁶ Marta Vicente i Valentín (1988), “El treball de la dona dins els gremis a la Barcelona del segle XVIII (una aproximació)”. *Pedralbes: Revista d'història moderna* 8, 1, pp. 267-278; Marta Vicente i Valentín (1993), “Darrera les estructures gremials: dones i institucions econòmiques a la Barcelona del XVII”. *Pedralbes: Revista d'història moderna* 13, 2, pp. 329-334.

⁷⁷ Gonzalo Anes (1998), “Malas cosechas, carestías y motines o commociones populares en la España del antiguo régimen”. *De economía e historia: estudios en homenaje a José Antonio Muñoz Rojas*. Sota l'edició d'Antonio Gómez Mendoza i Antonio Parejo. (Málaga: Junta de Andalucía), pp. 26-28.

⁷⁸ José Miguel Palop Ramos (1986), “Tumultos populares en el XVIII valenciano”, *op. cit.*, p. 224.

⁷⁹ Observable a Enric Giménez López (1987-1988), “Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peñíscola de 1715”, *op. cit.*, p. 95; Javier Ruiz Astiz (2012), “La ruptura de un viejo orden: movimientos contestatarios en los señoríos navarros (siglos XVI-XVIII)”. *Campo y campesinos en la España Moderna: culturas políticas en el mundo hispano*, vol. II. Sota la coordinació de María José Pérez Álvarez i Alfredo Martín García. 2 vols. (Madrid: Fundación Española de Historia Moderna), pp. 591, 600.

⁸⁰ Teófanes Egido López (1980), “El motín madrileño de 1699”, *op. cit.*, p. 266.

corns i s'aixecà en armes tot el poble i els voltants".⁸¹ A part d'iniciar-lo, també eren amb freqüència les incitadores que animaven a la gent a unir-s'hi i a actuar. Això succeïa sobretot en motins de subsistència,⁸² però també s'han observat altres situacions com les Germanies de Mallorca.⁸³ No sembla que fos molt freqüent però sí que s'han trobat alguns casos en què les dones van arribar a tenir tal protagonisme que van capitanejar la commoció. Va ser així als motins de subsistències de l'Empordà de la segona meitat del XVIII,⁸⁴ el de Tordesillas de 1780⁸⁵ i el de Ripoll de 1698, en què "una dona de la vila, na Jordana, recorria la vila avivant el foc contra els religiosos".⁸⁶

En relació a les seves actuacions en l'acte de protesta, les dones destaquen sobretot per la seva cridòria. De vegades deixaven anar insults⁸⁷ o reclams en favor de la rebaixa del preu dels aliments,⁸⁸ però en diverses ocasions també s'ha observat com feien reivindicacions de caràcter més aviat polític. És el cas per exemple de les sermonadores de les germanies mallorquines, que proclamaven consignes per avivar l'ideal revolucionari, ja fossin contra el corregidor, contra malversacions públiques o reclamant venjança.⁸⁹ També en el cas de la Matxinada de la sal de Bilbao entre 1631 i 1634 les dones van destacar pel seu famós discurs, que s'inicia de la següent manera: "ahora nuestros hijos y maridos serán alcaldes y regidores, y no los traidores que nos venden la república".⁹⁰ Altres accions que feien sovint era buscar les autoritats per intimidar-les o dirigir-los les seves queixes directament. N'és exemple el cas de Liétor de 1766:

⁸¹ Jaume Danti Riu (1979), "La revolta dels Gorretes a Catalunya (1687-1689)", *op. cit.*, p. 89.

⁸² Mercè Renom (2008), "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu", *op. cit.* pp. 62-63.

⁸³ Margalida Bernat i Roca (2005), "Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)", *op. cit.*, p. 75.

⁸⁴ Joan Surroca i Sens (1979), "El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII". *Estudis d'història agrària* 2, p. 78.

⁸⁵ Gonzalo Anes (1998), "Malas cosechas, carestías y motines o commociones populares en la España del antiguo régimen", *op. cit.*, p. 26.

⁸⁶ Míriam Arévalo Viñas (2012), "Una vila menestral sota el règim feudal: Ripoll i la seva lluita contra el monestir (1678-1719)", *op. cit.*, p. 61.

⁸⁷ Llorenç Ferrer i Alòs (1981), "L'Avalot de les Faves a Manresa. Un moment de la revolta de la terra a Catalunya el 1688", *op. cit.*, p. 127; Beatriz Calzada Ojeda (*et. al.*) (1996), "Tres motines en gran canaria en el Siglo XVIII. Aproximación a un estudio histórico jurídico". *Revista de ciencias jurídicas* 1, p. 38.

⁸⁸ Carlos E. Corona Baratech (1977), "Los sucesos ocurridos desde marzo a mayo de 1766 en Tobarra, Oviedo, Totana, Quesada y Lietor", *op. cit.*, p. 112.

⁸⁹ Margalida Bernat i Roca (2005), "Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)", *op. cit.*, pp. 81-83.

⁹⁰ *Relación de los alborotos de Vizcaya*, pp. 15-16. Citat a Eva Mendieta Garrote i Isabel Molina Martos (2018), "Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)". *Vasconia: Cuadernos de historia - geografía* 42, p. 21.

"las mujeres de la villa fueron a casa del procurador síndico, Juan de Alcantud, a pedir explicaciones sobre la subida del precio de los alimentos de primera necesidad, así como a quejarse de la mala gestión que estaba realizando como representante del común en estos asuntos".⁹¹

També duien a terme accions violentes, d'entre les quals era freqüent el llançament de pedres, com en el cas d'una protesta contra les lleves a Bilbao el 1794 en què "fuera del Ayuntamiento se congregaron numerosas mujeres solteras y casadas que apedreaban el balcón de la Casa consistorial gritando".⁹² També s'han trobat ocasions en què les dones han assaltat i saquejat propietats⁹³ o han cremat béns, com per exemple la crema de veles de galera i destrosses que van provocar les dones a casa una de les famílies genoveses notables de Barcelona el 1591.⁹⁴ Tot i això, sembla que en aquells moments de la protesta en què augmentava considerablement el grau de violència, es reduïa el seu protagonisme.⁹⁵

Finalment, un cop acabat el motí sembla ser que elles no s'escapaven de les represàlies. S'han trobat dones condemnades a un nombre considerable dels estudis consultats, però cal tenir en compte que gairebé en tots els casos la majoria dels castigats són homes i que en el cas de les dones que ho van ser, elles solien tenir penes més lleus. D'aquesta manera, sí que algunes van ser penjades,⁹⁶ però d'altres només van ser sancionades amb pagaments,⁹⁷ desterrades⁹⁸ o empresonades.⁹⁹

⁹¹ Carlos E. Corona Baratech (1977), "Los sucesos ocurridos desde marzo a mayo de 1766 en Tobarra, Oviedo, Totana, Quesada y Lietor", *op. cit.*, p. 116.

⁹² Celina Ribechni (2009), "Conflictos precedentes a la Zamacoilada entre Bilbao y el Señorío". *Bidebarrieta: Revista de humanidades y ciencias sociales de Bilbao* 20, p. 40.

⁹³ Margalida Bernat i Roca (2005), "Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)", *op. cit.*, p. 67.

⁹⁴ Luis R. Corteguera (1993), "El Motín ¿Una institución de la política popular en la Barcelona del XVI y XVII?", *op. cit.*, p. 237.

⁹⁵ Mercè Renom (2008), "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu", *op. cit.*, p. 63.

⁹⁶ Irene Castells Oliván (1970), "Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona", *op. cit.*, p. 71; Jaume Dantí Riu (1979), "La revolta dels Gorretes a Catalunya (1687-1689)", *op. cit.*, p. 92; Llorenç Ferrer i Alós (1981), "L'Avalot de les Faves a Manresa. Un moment de la revolta de la terra a Catalunya el 1688", *op. cit.*, p. 130.

⁹⁷ Francisco Javier Vicuña Ruiz (1982), "El Motín de Aldeanueva". *Berceo* 102, p. 82; José Miguel Palop Ramos (1986), "Tumultos populares en el XVIII valenciano", *op. cit.*, p. 224.

⁹⁸ Beatriz Calzada Ojeda (*et. al.*) (1996), "Tres motines en gran canaria en el Siglo XVIII. Aproximación a un estudio histórico jurídico", *op. cit.*, p. 31.

⁹⁹ Antinio de Béthencourt Massieu (1987), "El motín de Agüimes-Las Palmas (1718-1719)", *op. cit.*, p. 117; Vicente J. Suárez Grimón (2004), "La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Régimen". *XV Colloquio de historia canario-americana*. Sota la coordinació de Francisco Morales Padrón. (Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria), p. 618.

3.2. Balanç historiogràfic sobre la participació femenina en revoltes en època moderna (Monarquia hispànica, segles XVI-XVIII)

S'ha pogut constatar que en el marc de la monarquia hispànica en època moderna les dones sovint participaven en les revoltes populars que s'esdevenien. Però després d'això la gran pregunta que cal fer és: com ha abordat la historiografia espanyola aquesta participació? Per respondre aquesta qüestió, es tractarà primer què s'ha trobat a les fonts primàries i les dificultats que aquestes han suposat i després com s'ha historiat la temàtica a Espanya des dels anys 70 fins l'actualitat.

3.2.1. Les fonts primàries

Els historiadors que han tractat sobre revoltes populars s'han servit de fonts administratives i judicials, de correspondències i de relacions de personatges externs.¹⁰⁰ Aquesta és l'única informació a partir de la qual s'ha pogut accedir a aquest tema, a falta de fonts provinents de la població amotinada, així que només es compta amb la mirada dels repressors.¹⁰¹ De vegades sobre aquests esdeveniments no ens n'ha arribat més que una breu referència que amb prou feines permet saber què va succeir, però inclús en aquells casos en què se'n té més informació és freqüent que manquin explicacions sobre els subjectes amotinats.¹⁰²

Si ja d'entrada les fonts poden suposar una dificultat per a l'estudi d'una revolta en sí, encara és més complicat a l'hora de tractar la participació de les dones en aquest tipus de situacions. En els estudis consultats s'ha observat com sovint es fa referència als revoltats sota terminologies genèriques com ara “gent del poble”, “vecinos”, “multitud”, “tumulto”, “gent baixa i pobra”, “populacho” o “amotinats”. Segons Renom, indubtablement les dones formen part d'aquests col·lectius i eren presents a les revoltes

¹⁰⁰ L'ús de fonts administratives i les relacions de testimonis es pot observar a Mercè Renom (2008), “Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu”, *op. cit.* pp. 58-69; en el cas de la correspondència, un exemple n'és Enrique Giménez López (1987-1988), “Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peñíscola de 1715”, *op. cit.*, pp. 91-104; pel que fa als expedients judicials, el seu ús s'observa a Beatriz Calzada Ojeda (*et. al.*) (1996), “Tres motines en gran canaria en el Siglo XVIII. Aproximación a un estudio histórico jurídico”, *op. cit.*, pp. 11-44.

¹⁰¹ Margalida Bernat i Roca (2005), “Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)”, *op. cit.*, p. 72-73.

¹⁰² Vicente J. Suárez Grimón (2004), “La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Régimen”, *op. cit.*, pp. 613-614.

defensant els seus drets juntament amb els homes, però a causa del masculí genèric i d'aquests mots indefinits, han quedat molts cops amagades.¹⁰³

La invisibilització de les dones a les fonts sovint s'ha deugut a estratègies per evitar les possibles implicacions de la seva participació. Es pot observar clarament en el cas de les Germanies, en què no hi va haver interès a registrar la presència femenina per part de cap dels dos bàndols implicats:

“para los agermanados, exonerar de cualquier tipo de responsabilidad a sus madres y esposas representaba poder salvaguardar una parte al menos del patrimonio familiar —el *exovar* o dote— y, con ella, garantizar de alguna forma la manutención de los hijos y de los familiares dependientes. Para la Corona, dejar a las mujeres al margen de la sedición suponía no añadir un nuevo problema a los trastornos que previsiblemente iban a jalonar la persecución de los culpables y la pacificación del Reino.”¹⁰⁴

També sembla que les percepcions dels rols de gènere que tenien els homes d'aquella època van repercutir en la no aparició de les dones als relats dels fets. Segons Prieto,¹⁰⁵ els testimonis consultats no percebien les dones com a agents de violència i això es reflectia a les explicacions:

“describían aquello que les parecía importante desde su punto de vista, aprehendiendo la realidad a través de las categorías que para ellos tenían sentido, es decir, dejaban fuera de su campo de visión lo femenino cuando ciertas actuaciones solo las encuadraban dentro de lo masculino.”¹⁰⁶

Malgrat tot, sí que hi ha hagut diverses ocasions en què s'han trobat referències a la participació de les dones. Però cal tenir en compte, segons apunta Ortega, que “todos los textos y relatos estaban hechos por hombres, dominados por la ideología patriarcal”¹⁰⁷

A més, segons Renom si les classes elevades —que eren les redactores dels textos que ens han arribat— eren despectives amb les classes populars en general, amb les dones

¹⁰³ Mercè Renom (2008), “Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu”, *op. cit.* pp. 52.

¹⁰⁴ Pablo Pérez García (2006), “Las mujeres y las germanías de Valencia”, *op. cit.*, p. 312.

¹⁰⁵ Aquesta autora estudia la participació femenina a la Revolta Irmàndina de la segona meitat del segle XV. Elsuccés queda fora del marc temporal d'aquest Treball de Fi de Grau, però s'ha considerat que aquesta apreciació és rellevant i totalment pertinent per al període abordat. Mª Luz Prieto Álvarez (2004), “Las mujeres en la Historia de la conflictividad social bajomedieval. La rebelión irmándina”, *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*. Sota la coordinació de Mª Isabel del Val, (*et. al.*). (Valladolid: Universidad de Valladolid), pp. 265-276.

¹⁰⁶ *Id.*, p. 275.

¹⁰⁷ Margarita Ortega López (1998), “Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del siglo XVIII”. *Arenal: Revista de historia de mujeres* 5, 2, p. 304.

d'aquesta categoria encara ho eren més.¹⁰⁸ A causa d'això, moltes vegades es transmeten a les fonts unes valoracions i imatges de la dona que tendeixen a ser pejoratives i denigrants. En el cas de les Germanies de Mallorca s'han trobat adjectius de l'estil "mala", "perversa", "pèssima" o "terrible" al costat d'alguns noms de dones agermanades.¹⁰⁹ En altres situacions, s'ha referit a al col·lectiu femení sota expressions com "mujeres ruïnes"¹¹⁰ i "caps sense cervell".¹¹¹ Però com comenta Renom, l'actitud era ambivalent i podia adquirir diversos matisos.¹¹² Es pot observar amb l'expressió d'"amazonas arrabaleras" al motí d'Esquilache,¹¹³ que en lloc de menysprear reconeix la valentia i l'actitud lluitadora d'aquelles dones.

3.2.2. Anàlisi de la participació femenina en revoltes per part de la historiografia espanyola

Després de veure quina participació van tenir les dones en aquests esdeveniments i les dificultats amb què han topat els historiadors a l'hora de consultar les fonts, es considerarà la producció historiogràfica espanyola sobre el tema. El corpus consultat avarca des dels anys 70 —moment en què per una banda es renova la historiografia espanyola després d'anys de dictadura i per l'altra es comença a reflexionar sobre el tema a nivell europeu— fins l'actualitat. Seguint aquest eix cronològic, s'analitzarà quina atenció s'ha donat a les dones que hi van participar, com s'ha interpretat la seva implicació en l'acció i quina imatge de la dona amotinada s'ha projectat. S'observaran aquests aspectes al llarg del temps i es situaran en el context historiogràfic espanyol de cada moment.

3.2.2.1. Anys 70 i 80: la presència anecdòtica

Dels estudis que s'han pogut consultar publicats entre els anys 70 i 80, se n'han trobat diversos que es refereixen a la participació femenina però només a partir d'una breu

¹⁰⁸ Mercè Renom (2008), "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu", *op. cit.* pp. 66-67.

¹⁰⁹ Margalida Bernat i Roca (2005), "Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)", *op. cit.*, p. 75.

¹¹⁰ Teófanes Egido López (1980), "El motín madrileño de 1699", *op. cit.*, p. 266.

¹¹¹ Mercè Renom (2008), "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu", *op. cit.* p. 67.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, *op. cit.* p. 112.

menció.¹¹⁴ No es dedica atenció a les dones més enllà de quan s'interposen en l'explicació dels fets i es tendeix a reproduir de manera descriptiva la informació que es troba sobre elles a les fonts. És el cas de l'estudi d'Andrés-Gallego sobre el motí de subsistències de Salamanca de 1764, en què les dones només apareixen en una breu referència extreta de la font primària:

“pero antes de esa hora notaron ‘un grande alboroto de mujeres y niños que pedían pan (...). ‘desde las nueve había empezado a acudir en tropel la gente, siendo las primeras varias turbas de mujeres’, se lee en una narración posterior”¹¹⁵

Inclús en casos en què les fonts són més fructifères i permeten saber més detalls sobre la seva actuació, igualment el tractament que es fa és anecdòtic i estrictament subjecte a la informació de les fonts, per molt que el contingut aparegui parafrasejat. Això és visible a l'estudi de Surroca sobre les mobilitzacions de finals de XVIII per l'arròs a l'Empordà:

“es va formar un tumult popular dels habitants de la ribera del Ter capitanejat per una dona que, muntada en el seu cavall, amb una bandera a la mà, convidava a la destrucció de tot el que era arròs tot dient que a les autoritats, tan atentes a la salut dels soldats i, fins i tot, dels cavalls, els era igual la salut de la població.”¹¹⁶

El fet que no es para atenció en la seva presència i se'n parla de passada també s'observa en aquells casos en què els historiadors les fan aparèixer descontextualitzades de l'acció de protesta. Un exemple és l'estudi sobre el motí de Vinarós, en què s'expliquen totes les actuacions dels subjectes revoltats sota la denominació de “multitud amotinada” i posteriorment, en abordar la composició social de la multitud, l'autor menciona que era “casi exclusivamente femenina”.¹¹⁷ També succeeix de forma similar en diversos estudis en què la presència femenina només s'ha mencionat en el llistat de persones condemnades,¹¹⁸ sense que l'historiador hagi cregut necessari extrapolar-ne la presència entre els castigats per la seva participació en l'acció de

¹¹⁴ Veure taula 1 a l'annex, p. 63.

¹¹⁵ José Andrés-Gallego (1987), “Economía, psicología y ética de un motín. Salamanca, 1764”, *op. cit.*, p. 694.

¹¹⁶ Joan Surroca i Sens (1979), “El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII”, *op. cit.*, p. 78.

¹¹⁷ José Miguel Palop Ramos (1986), “Tumultos populares en el XVIII valenciano”, *op. cit.*, p. 224.

¹¹⁸ Aquest és el cas de Jaume Danti Riu (1979), “La revolta dels Gorretes a Catalunya (1687-1689)”, *op. cit.*, p. 92; Llorenç Ferrer i Alòs (1981), “L'Avalot de les Faves a Manresa. Un moment de la revolta de la terra a Catalunya el 1688”, *op. cit.*, p. 130; Francisco Vicuña Ruiz Javier (1982), “El Motín de Aldeanueva”, *op. cit.*, p. 82; Ildefonso Pulido Bueno (1984), “Los señoríos de Andalucía occidental en el siglo XVII. Crisis económica y conflictividad social. El caso de los señoríos de Gibraleón, Moguer y el Condado de Niebla”, *op. cit.*, p. 119.

protesta. D'aquesta manera, es pot observar com el fet de no tenir les dones en compte en aquest tipus d'estudis fa que el protagonisme que van tenir en alguns d'aquests esdeveniments quedí diluit.

Una altra observació que contribueix a recolzar la irrelevància que tenia la seva presència pels historiadors dels 70 i dels 80 es troba en la comparació de dos estudis sobre el motí de Peníscola de 1715.¹¹⁹ Tots dos estudis van ser escrits a finals dels 80, utilitzen les mateixes fonts i tenen un enfocament similar —es proposen l'objectiu d'estudiar l'aixecament en sí i les seves causes. No obstant, un d'ells atribueix l'acció a “toda la población, incluidos mujeres y niños”¹²⁰, i l'altra no menciona la participació d'aquests col·lectius.¹²¹ Probablement en aquest segon cas es va passar per alt perquè no es va creure que fos rellevant destacar-ho, i amb això s'observa que la mirada amb què l'historiador s'apropa a les fonts en última instància és determinant per fer emergir les dones. Aquest podria ser un entre d'altres motins en què les dones apareixen registrades a les fonts però els estudis que se n'han fet no les han tret a la llum.

Tot i això, és probable que als anys 70 i 80 comencés a generalitzar-se la idea que en diverses ocasions les dones participaven als motins de subsistències. S'han trobat dos casos en què els autors han fet una mínima consideració en aquesta direcció més enllà de la simple descripció. Tant Castells com Egido, que han fet estudis sobre motins de subsistències, mostren ser coneixedors de la tendència de les dones a participar en aquest tipus de protestes i del rol que hi tenien. Segons Castells, “el paper dirigent i agitador de les dones era comú (...) en aquest gènere de revoltes”.¹²² Pel que fa a Egido, recorre a l'autoritat de Thompson per destacar que “las iniciadoras de los motines eran, con frecuencia, las mujeres”¹²³. No obstant, es veu com Egido només hi busca afinitat en relació a la seva presència com a incitadores, però no recull els arguments de la

¹¹⁹ María Carmen Corona Marzol (1985), “Un motín antifiscal en el País Valenciano: el “Tumulto” de Peñíscola de 1715”. *Millars. Geografía – Historia* 10, pp. 23-37; Enrique Giménez López (1987-1988), “Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peñíscola de 1715”, *op. cit.*, pp. 91-104.

¹²⁰ Enrique Giménez López (1987-1988), “Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peñíscola de 1715”, *op. cit.*, pp. 95, 98.

¹²¹ María Carmen Corona Marzol (1985), “Un motín antifiscal en el País Valenciano: el “Tumulto” de Peñíscola de 1715”, *op. cit.*, pp. 23-37.

¹²² Irene Castells Oliván (1970), “Els rebombaris del pa de 1789 a Barcelona”, *op. cit.*, p. 71.

¹²³ Teófanes Egido López (1980), “El motín madrileño de 1699”, *op. cit.*, p. 266.

menor punibilitat i la major presència al mercat que Thompson ja havia aportat en aquell moment per justificar la seva participació.¹²⁴

Així, s'observa com la historiografia espanyola en el marc dels anys 70 i 80 encara no es preguntava pel paper de la dona a les revoltes populars, malgrat que a Europa ja s'havia avançat en el tema.¹²⁵ Però cal considerar els estudis analitzats en un context en què la historiografia espanyola es troava en fase d'arrenuada després d'anys de dictadura. La renovació historiogràfica que es va viure als 70 va implicar per l'àmbit de la història de les revoltes una superació dels enfocaments tradicionals i una focalització en la “gent comuna” com a subjecte històric.¹²⁶ També en aquest moment d’evolució dels estudis històrics, la història de les dones va iniciar-se amb la voluntat de visibilitzar el paper que aquest col·lectiu havia tingut a l'esdevenir històric.¹²⁷ Malgrat aquests avenços, que sens dubte van ser rellevants per poder arribar a tractar la figura de l'amotinada, en aquell moment els dos àmbits històrics encara es troaven en una fase massa incipient.

3.2.2.2. Anys 90: els inicis del tema

En aquesta dècada, encara hi ha exemples d'estudis sobre revoltes populars que en relació a la presència femenina segueixen la línia de l'etapa anterior que passava per alt la presència femenina.¹²⁸ No obstant això, amb la incorporació de noves tendències en els estudis històrics es comencen a percebre canvis. En el cas de la història de la conflictivitat social col·lectiva, es van superar les aportacions excessivament dominades

¹²⁴ E. P. Thompson (1971), “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, *op. cit.*, p. 116.

¹²⁵ En són exemples les següents publicacions: E. P. Thompson (1971), “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, *op. cit.*, pp. 76-136; Olwen Hufton (1971), “Women in Revolution 1789-1796”, *op. cit.*, p. 90-108; Yves Marie Bercé (1985), “Les femmes dans les révoltes populaires”, *op. cit.*, pp. 57-64; Natalie Zemon Davis (1990), “Un mundo al revés: las mujeres en el poder”, *op. cit.*, pp. 59-92.

¹²⁶ Carlos Barros (1997), “El retorno del sujeto social en la historiografía española”. *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIer Congreso de Historia Social de España*. Sota la coordinació de José Mª Ortiz de Orrujo i Santiago Castillo. (Bilbao: Servei de Publicacions de la Universitat del País Basc), pp. 192-200.

¹²⁷ Cristina Segura Graijo (2006), “Recepción y evolución de la historia de las mujeres. Introducción y desarrollo en relación con la Historia de España”. *Vasconia. Cuadernos de Historia-Geografía* 35, pp. 14-15.

¹²⁸ Observable a Gonzalo Anes (1998), “Malas cosechas, carestías y motines o commociones populares en la España del antiguo régimen”, *op. cit.*, pp. 26-28; Beatriz Calzada Ojeda (*et. al.*) (1996), “Tres motines en gran canaria en el Siglo XVIII. Aproximación a un estudio histórico jurídico”, *op. cit.*, p. 11-44.

per explicacions econòmiques i esquemes preconcebuts sobre les multituds revoltades que havien predominat.¹²⁹ Es van incorporar mirades inexplorades fins llavors des de les quals abordar les mobilitzacions socials —les dones, els marginats, la cultura popular o els agents religiosos— i aquestes van comportar una major comprensió del subjecte social:

“tendieron a revalorizar el papel de las ideologías, los factores psico-sociales y la cultura como expresiones de protesta social así como la rehabilitación de las clases populares como sujetos históricos con autonomía, racionalidad, conciencia política, discurso, vocabulario de resistencia, capacidad de organización, de actuación y objetivos independientes.”¹³⁰

En aquesta línia, cal destacar la taula rodona que es va dedicar a les dones en el marc del III Congrés d'Història Social d'Espanya, celebrat el 1997 per part de l'Associació d'Història Social i recollit en un volum sota el títol *Estado, protesta y movimientos sociales*. En aquesta taula rodona es va posar de manifest la necessitat d'iniciar els estudis sobre mobilitzacions socials i d'interpretar-les en lloc de tractar-les com un simple “epígraf” al qual referir-se, ja que “si no se hace así, se correrá el riesgo de ofrecer resultados sesgados y se empobrecerá el contenido y proyección de la historia social”.¹³¹

De totes maneres, segons els estudis consultats sobre revoltes populars de l'edat moderna en aquest moment encara no es fixen especialment en la participació femenina. Però sí que s'ha observat com la nova perspectiva que proposa abordar les revoltes populars des del punt de vista cultural ha tingut altres repercussions que s'han de considerar importants. L'exemple d'això es pot observar a l'estudi de Corteguera sobre els motins de Barcelona dels segles XVI i XVII, en què recupera la teoria de Davis dels anys 70 en favor de la valoració del motí com a institució política del poble.¹³² L'autor aporta molts exemples de motins i avalots succeïts a Barcelona, en molts dels quals la

¹²⁹ Carlos Barros (1997), “El retorno del sujeto social en la historiografía española”, *op. cit.*, pp. 202-204.

¹³⁰ Felipe Pollino González (2013-2014), “La conflictividad social urbana en Castilla a fines de la Edad Media y principios de la Edad Moderna”, Treball de fi de Grau. (Universidad de Valladolid), p. 17.

¹³¹ Cristina Segura Graño (1997), “En torno a una mesa redonda: la historia de las mujeres, ¿es una historia social?”, *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer Congreso de Historia Social de España*. Sota la coordinació de José M. Ortiz de Orruño i Santiago Castillo (Bilbao: Servei de Publicacions de la Universitat del País Basc), pp. 714-718.

¹³² Aquestes reflexions es troben a Natalie Zemon Davis (1973), “The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France”, *Past & Present* 59, 1, pp. 51-91.

participació femenina és notòria. Explica que totes aquestes mobilitzacions en última instància pretenien acabar amb alguna situació injusta o algun abús de les autoritats.¹³³ Per això, segons comenta, no s'han d'interpretar com accions criminals, sinó com l'expressió d'unes nociions polítiques populars compartides que legitimen l'acció suposadament delictiva:

“no hay duda de que los participantes en los motines sabían que estaban actuando por encima de la ley. Pero vemos que lo hacían porque eran situaciones extraordinarias, que según la política popular permitían medidas extraordinarias por parte del pueblo”.¹³⁴

Tot i que Corteguera no dedica atenció específicament a la figura de la dona als motins, sí que l'inclou en aquesta “institució política popular”, posant en valor les seves accions i interpretant-les a la llum d'aquesta idea.

Pel que fa a la història de les dones, als anys 90 ja es va passar a una nova fase en què la voluntat era aprofundir en la situació de les dones del passat. Així, la disciplina es va desenvolupar incorporant les idees de la crítica feminista, cosa que va fer emergir les noves metodologies que empraven la perspectiva de gènere.¹³⁵ En aquella època hi va haver una abundant producció en aquesta nova línia sobre història de les dones de l'època moderna. Però observant algunes publicacions¹³⁶ s'ha vist que la participació de les dones en motins no havia estat un tema gens predominant fins a finals dels 90. Si que en aquell moment s'havien fet estudis sobre les dones en contextos de conflictivitat social, però aquest només tractaven sobre dones conflictives a nivell individual: la delinqüent, la prostituta, la marginada o la dona que protesta en litigis i disputes particulars.¹³⁷ Tot i això, la producció dels 90 ha estat rellevant perquè ha contribuït a

¹³³ Luis R. Corteguera (1993), “El Motín ¿Una institución de la política popular en la Barcelona del XVI y XVII?”, *op. cit.*, pp. 235-241.

¹³⁴ *Id.*, pp. 239-240.

¹³⁵ Cristina Segura Graiño (2006), “Recepción y evolución de la historia de las mujeres. Introducción y desarrollo en relación con la Historia de España”, *op. cit.*, pp. 19-23.

¹³⁶ María Teresa Moriano Martín (ed.) (1994), *Las mujeres en la Historia de España*. (Madrid: Centro de Información y Documentación Científica). (BIHES Bibliografías de Historia de España, nº 3); Mónica Bolufer Peruga (1997), “Historia de las mujeres en la época moderna. Selección de la bibliografía reciente”, *Cuadernos de historia moderna* 19, pp. 197-224; Margarita Ortega López (1997), “Las mujeres en la España Moderna”. Part IV d'*Historia de las mujeres en España*. Sota l'edicció d'Elisa Garrido González, et al. 5 parts. (Madrid: Síntesis), pp. 249-411; Margarita Ortega López (1998-2000), “Género e historia Moderna: una revisión a sus contenidos”. *Contrastes: Revista de historia moderna* 11, pp. 9-32.

¹³⁷ Observable a Pilar Tenorio Gómez (1997), “La mujer como litigante en el antiguo régimen en la corona de Castilla”. *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer Congreso de Historia Social de España*. Sota la coordinació de Santiago Castillo i José Mª Ortiz de Oruñio. (Bilbao: Servei de

posar de manifest que la dona de l'edat moderna era un subjecte actiu i havia actuat com a agent de violència i transgressió.

És cert que la participació de les dones en revoltes populars no era un tema gaire estudiat als 90, però se n'han trobat algunes referències d'aquesta època. Per una banda Vicente, en el seus estudis de principis de la dècada sobre el treball de la dona en els gremis barcelonins, fa referència a l'avalot de les filateres de Barcelona el 1628 demanant a les autoritats que prohibissin que es portés la llana a filar fora de la ciutat.¹³⁸ Per l'altra, hi ha les dues publicacions d'Ortega de finals de la dècada, la primera en el marc de l'obra de referència *Historia de las mujeres en España*,¹³⁹ i l'altra en el de la publicació pionera *Arenal: Revista de historia de mujeres*.¹⁴⁰ En tots dos casos l'autora es dedica específicament a les dones amotinades del segle XVIII i ho tracta des del punt de vista de la conflictivitat. Sembla que és més habitual que es projecti el tema des d'aquest àmbit que no pas el del treball. En trobar les referències de Vicente es va recercar més sobre dones i treball gremial per veure si s'observaven més casos d'avalots en què apareguessin dones,¹⁴¹ però es va observar que, si bé les dones protestaven des de les estructures gremials, normalment no arribaven a formar-se avalots sinó que ho feien per procediments formals,¹⁴² pel que sembla que aquest motí de filateres a Barcelona es tracta d'un cas excepcional.

Així doncs, Ortega en parla des de la conflictivitat, però des de dues perspectives que comporten connotacions lleugerament diferenciades. En la primera publicació inclou un apartat sobre la dona amotinada sota el títol més general de “transgresoras de los espacios permitidos”, i ho posa al mateix nivell que altres explicacions sobre formes de delinqüència femenina a l'espai públic.¹⁴³ En la segona, ho planteja com una d'entre diverses “estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular” que les dones

Publicacions de la Universitat del País Basc), pp. 35-41; Mónica Bolufer Peruga (1997), “Historia de las mujeres en la época moderna. Selección de la bibliografía reciente”, *op. cit.*, pp. 207-208.

¹³⁸ Marta Vicente i Valentín (1988), “El treball de la dona dins els gremis a la Barcelona del segle XVIII (una aproximació)”, *op. cit.*, 1, pp. 267-278; Marta Vicente i Valentín (1993), “Darrera les estructures gremials: dones i institucions econòmiques a la Barcelona del XVII”, *op. cit.*, pp. 329-334.

¹³⁹ Margarita Ortega López (1997), “Las mujeres en la España Moderna”, *op. cit.*, pp. 378-379.

¹⁴⁰ Margarita Ortega López (1998), “Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del siglo XVIII”, *op. cit.*, pp. 277-305.

¹⁴¹ Veure taula 2 a l'annex, p. 76.

¹⁴² Margarita Ortega López (1997), “Las mujeres en la España Moderna”, *op. cit.*, p. 339; Paloma Manzanos Arreal (2000), “La mujer y el mundo del trabajo en la Vitoria del siglo XVIII”. *Vasconia: Cuadernos de historia – geografía* 30, p. 406.

¹⁴³ Margarita Ortega López (1997), “Las mujeres en la España Moderna”, *op. cit.*, pp. 378-379.

tenien per aconseguir els seus propòsits i plantar cara davant la societat.¹⁴⁴ Així doncs, s'observa que en el primer cas es refereix a la dona que participa en protestes populars com una dona que surt del lloc que li pertoca i comet una il·legalitat, mentre que a l'altre hi ha el matis ben diferent que en parla com un acte de reivindicació i de defensa davant alguna ofensa soferta.

Tant als estudis de Vicente com als d'Ortega ja s'aprecien algunes mostres de reflexió sobre l'actuació de les dones a les revoltes populars i sobre el perquè de la seva implicació. Es pot observar com ambdues autòres ho interpreten lligant la dona a la seva condició tradicional com a protectora de la vida i de la família. Segons diu Vicente per al cas de les filateres “la lluita de les dones estava centrada, bàsicament, en la lluita per la supervivència”.¹⁴⁵ Pel que fa a Ortega, que es fixa en motins antifiscals i de subsistències, també acaba lligant la presència de les dones a la seva funció essencial en el marc familiar i domèstic:

“las mujeres se amotinaban por razones que interpelaban a la privacidad familiar y ésa era la causa que las impulsaba a salir de su casa, o incluso a destruir póritos o almacenes municipales. En estas situaciones contravenían coyunturalmente sus hábitos tradicionales domésticos y sumisos, ya que estaba en juego ‘el orden familiar’ que ellas simbolizaban.”¹⁴⁶

Però també es cert que aporten algun matís més enllà d'això. Com diu Vicente, “les filateres no exigien pas pa dels consellers, sinó l'oportunitat d'alimentar-se, elles mateixes, a través de la propia feina”, de manera que, a part del fet de poder alimentar-se, destaca l'apel·lació de les dones al dret a treballar i a la injustícia que suposaria no poder fer-ho.¹⁴⁷ Pel que fa a Ortega, l'autora ofereix un estudi més aprofundit i amb aportacions rellevants a la seva segona publicació. Recuperant les idees de Farge, considera que un altre motiu que contribuïa a explicar la seva presència era la menor punibilitat de què gaudien i la major impressió que causaven davant les autoritats, dues

¹⁴⁴ Margarita Ortega López (1998), “Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del siglo XVIII”, *op. cit.*, pp. 277-305.

¹⁴⁵ Marta Vicente i Valentín (1988), “El treball de la dona dins els gremis a la Barcelona del segle XVIII (una aproximació)”, *op. cit.*, p. 272. També s'observa a Marta Vicente i Valentín (1993), “Darrera les estructures gremials: dones i institucions econòmiques a la Barcelona del XVII”, *op. cit.*, p. 330.

¹⁴⁶ Margarita Ortega López (1997), “Las mujeres en la España Moderna”, *op. cit.*, p. 379. Encara que en la seva segona publicació tal com s'ha comentat faci un anàlisi més aprofundit i aporti un matís diferent, s'observa com dóna aquesta mateixa justificació a la seva participació a Margarita Ortega López (1998), “Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del siglo XVIII”, *op. cit.*, p. 304.

¹⁴⁷ Marta Vicente i Valentín (1993), “Darrera les estructures gremials: dones i institucions econòmiques a la Barcelona del XVII”, *op. cit.*, p. 329.

pràctiques que utilitzaven estratègicament perquè eren conscients del seu rol de gènere diferenciat. A més, també identifica la figura femenina al motí com a legitimadora de l'acció i indicadora de la gravetat de la situació per la qual es protestava, més enllà de la imatge com a protectora de la llar.¹⁴⁸

3.2.2.3. Del 2000 fins avui: el desenvolupament del tema

Durant la dècada anterior ja es van apuntar alguns plantejaments rellevants sobre la participació femenina en mobilitzacions populars. Però va ser a partir de l'inici del nou segle que la historiografia espanyola va començar a desenvolupar-ho més a fons. Així doncs, s'han trobat una sèrie d'estudis publicats a partir del 2000 —i concretament molts d'ells concentrats entre 2004 i 2010— en què es tracta pròpiament el tema en el marc d'una sèrie de conflictes concrets: les Germanies de València¹⁴⁹ i Mallorca,¹⁵⁰ la Matxinada de la sal de Bilbao,¹⁵¹ diversos desordres públics a Navarra entre els segles XVI i XVIII,¹⁵² el motí d'Esquilache,¹⁵³ diversos desordres de Gran Canària per l'aigua a finals del XVIII¹⁵⁴ i les mobilitzacions de subsistències a Catalunya el 1789.¹⁵⁵ Amb aquests, ja es comença a tractar la presència femenina en diversos moments de l'Edat Moderna —més enllà del segle XVIII en què es centraven principalment els estudis més rellevants de la dècada anterior— i s'aporten noves visions sobre la dona amotinada.

S'ha observat com l'abordament més primigeni del tema als 90 es produeix en el marc de la història de les dones, però els estudis del nou segle mostren una major grau de confluència entre la història de les dones i la història de les revoltes. S'observa com en diversos dels estudis mencionats, els autors que ho tracten són historiadors que han treballat sobre les revoltes populars en qüestió: Renom tracta sobre mobilitzacions

¹⁴⁸ Margarita Ortega López (1998), "Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del siglo XVIII", *op. cit.*, pp. 302-304.

¹⁴⁹ Pablo Pérez García (2006), "Las mujeres y las germanías de Valencia", *op. cit.*, p. 311-332.

¹⁵⁰ Margalida Bernat i Roca (2005), "Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)", *op. cit.*, p. 71-94.

¹⁵¹ Eva Mendieta Garrote i Isabel Molina Martos (2018), "Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)", *op. cit.*, p. 5-27.

¹⁵² Javier Ruiz Astiz (2010), "La participación de las mujeres en los desórdenes públicos: análisis de su presencia en la Navarra moderna". *Sancho el sabio: Revista de cultura e investigación vasca* 33, pp. 11-34.

¹⁵³ José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, *op. cit.*, pp. 151-155.

¹⁵⁴ Vicente J. Suárez Grimón (2004), "La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Régimen", *op. cit.*, pp. 612-641.

¹⁵⁵ Mercè Renom (2008), "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu", *op. cit.* pp. 49-69.

catalanes a finals de l'antic règim,¹⁵⁶ López és autor d'una de les monografies de referència sobre el motí d'Esquilache,¹⁵⁷ Suárez ha treballat sobre els conflictes per l'aigua a Gran Canària¹⁵⁸, Pérez també té estudis sobre altres aspectes de les Germanies de València,¹⁵⁹ i finalment Ruiz té la seva tesi sobre la conflictivitat social a la Navarra moderna.¹⁶⁰ Això demostra que la comunitat historiogràfica espanyola ha mostrat a partir del nou segle major interès a observar la perspectiva femenina pel que fa a l'anàlisi de les revoltes. D'altra banda, també ha contribuït el fet que la història de les dones en aquest moment es troba en una etapa que respon a la voluntat de seguir avançant en àmbits poc explorats i buscar noves perspectives d'anàlisi. Això es deu a que després de la gran innovació i àmplia producció espanyola dels 90 sobre les dones s'havia entrat a partir de mitjans de la dècada en un cert conformisme, ja que “el impuls innovador había cedido y se recorría un camino ya conocido”.¹⁶¹

Tot i això, no sembla que els estudis sobre la participació femenina en revoltes hagin tingut gaire repercussió en la història de les dones. S'han consultat diversos estudis sobre la dona en època moderna a la monarquia espanyola, tant pel que fa a la relació de les dones amb l'espai públic com a l'acció de les dones en situacions de conflictivitat, i s'ha observat que el seu rol a les revoltes populars no és un tema que s'hagi tractat especialment.¹⁶² Des del 2000 només s'ha trobat la publicació de Del Río com a exemple que tracta la faceta de la dona amotinada des de la perspectiva de la història de les dones. L'autora analitza els espais d'acció de les dones populars de Madrid del XVIII en l'àmbit públic i argumenta que, al costat de les processons i les celebracions reials, el motí esdevé un d'aquells esdeveniments de la vida pública en què les dones prenen l'acció i protesten en favor d'una millora de les seves condicions de vida.¹⁶³ Però

¹⁵⁶ Mercè Renom (2004), “Moviments socials urbans al final de l'antic règim”. *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*. (Barcelona: Crítica), pp. 386-395.

¹⁵⁷ José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, *op. cit.*

¹⁵⁸ Vicente J. Suárez Grimón (1991), “El agua como motivo de la conflictividad social en Gran Canaria (siglos XVIII y XIX)”. *VIII Coloquio de Historia Canario-Americana* (1988), vol. I. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria, pp. 209-230.

¹⁵⁹ Pablo Pérez García (1996), “Conflictos y represión: la justicia penal ante la Germanía de Valencia (1519-1523)”. *Estudis: Revista de historia moderna* 22, pp.141-198.

¹⁶⁰ Javier Ruiz Astiz (2010), “Los desórdenes públicos y la violencia colectiva en la Navarra moderna”. Tesis doctoral. Universidad de Navarra.

¹⁶¹ Cristina Segura Graña (2006), “Recepción y evolución de la historia de las mujeres. Introducción y desarrollo en relación con la Historia de España”, *op. cit.*, p. 26.

¹⁶² Veure taula 2 a l'annex, p. 76.

¹⁶³ María José del Río Barredo (2000), “Entre la fiesta y el motín: las majas madrileñas del siglo XVIII”. *Autoras y protagonistas: I Encuentro entre el Instituto Universitario de Estudios de la Mujer y la New*

al marge d'aquest estudi, no s'ha trobat que es parli de l'amotinada ni des de la bibliografia consultada sobre la dona a l'espai públic ni des de la que tracta conflictivitats socials protagonitzades per dones. Més aviat, sembla que aquests àmbits focalitzen en altres temes: d'una banda els estudis sobre la dona en l'espai públic i la societat en centren en aspectes jurídics i en situacions de quotidianitat —en lloc d'una situació excepcional com és la del motí—,¹⁶⁴ i de l'altra els estudis sobre conflictivitat social es centren en accions de dones a nivell particular en lloc del seu rol en conflictivitats populars col·lectives.¹⁶⁵

Els estudis d'aquesta època que més aprofundeixen en la participació femenina en revoltes tenen en comú la intenció de fer paleses les actuacions de les dones i les seves reivindicacions i manifestacions violentes com els agents actius que van ser. A més, pretenen analitzar i valorar el paper de les dones en els conflictes que les emmarquen. Però s'ha observat que aquesta voluntat no és garantia d'una major reflexió. Hi ha alguns estudis que es mostren predominantment descriptius, com és el cas del de Suárez per a Gran Canaria, que sembla que estar enfocat a visibilitzar les seves accions,¹⁶⁶ i el de Ruiz per al cas navarrès, que posa l'accent en la presència de les dones en diferents tipologies de desordres en el seu objectiu de “renovar las teorías que reducían su presencia a las crisis de subsistencias”.¹⁶⁷

York University en Madrid. Sota l'edició d'Elena Postigo Castellanos i Pilar Pérez Cantó. (Madrid: Universidad Autónoma de Madrid), pp. 246-247.

¹⁶⁴ Observable a Gloria Angeles Franco Rubio (2007), “Mujeres y espacios urbanos en la edad moderna: algunas consideraciones”. *Mujeres y espacios urbano: homenaje a Christine de Pizan en el VI Centenario de la 1 edición de ‘La ciudad de las damas’*, 1405-2005. Sota la coordinació de Cristina Segura Graño. (Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna), pp. 119-155; Margarita Ortega López (2007), “Las mujeres de la sociedad popular en Madrid durante el siglo XVIII”. *El Madrid de las Mujeres. Aproximación a una presencia invisible (1561-1833)*. Sota la direcció de Valentina Fernández Vargas. (Madrid: Consejería de Empleo y Mujer de la Comunidad de Madrid), pp. 107-142.

¹⁶⁵ Observable a Eva González Bueno (2001), “Género, ley y protestas populares”. *Los campos de acción de las mujeres*. Sota la coordinació de Carmen María Cremades Grisián. (Murcia: Diego Martín Libero Editor), pp. 47-63; Susana Llorens Ortúro i Verónica Mateo Ripoll (2002), “Mujer, conflictos y marginación en la Edad Moderna: documentación sobre los procesos judiciales en Alicante durante el siglo XVIII”. *Estudios humanísticos. Historia* 1, pp. 239-260; Luis M. Bernal Serna (2012), “Responsabilidades y conflictividad de las mujeres en las localidades portuarias (Vizcaya, 1550-1808)”. *Itas memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco* 7, pp. 197-210; Margarita Torremocha Hernández (ed.) (2019), *Mujeres, sociedad y conflicto. (Siglos XVII - XIX)*. (Valladolid: Castilla Ediciones).

¹⁶⁶ Vicente J. Suárez Grimón (2004), “La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Régimen”, *op. cit.*, pp. 612-641.

¹⁶⁷ Javier Ruiz Astiz (2010), “La participación de las mujeres en los desórdenes públicos: análisis de su presencia en la Navarra moderna”, *op. cit.*, pp. 11-34.

Ha estat a partir de mitjans dels 2000 quan els plantejaments europeus sobre la participació de les dones als motins han acabat d'entrar definitivament en la historiografia espanyola. Tot i que s'ha observat que tres dels estudis més primerencs d'aquest període no els tenen en compte. Sembla que aquesta falta de referents és la raó de les actituds d'excepcionalitat i escepticisme que els autors en qüestió manifesten en els seus estudis. Pérez expressa sorpresa en observar la presència de les dones en les Germanies de València,¹⁶⁸ i en els casos de Suárez i Bernat es troba desconfiança en la capacitat de les dones, ja que tots dos autors es plantegen la possibilitat que les seves accions reivindicatives en última instància derivessin dels homes —es parla d'instrumentalització de les dones per part dels homes en el cas de les mobilitzacions de Gran Canària¹⁶⁹ i de repetició del que aquests deien en el cas de les sermonadores reivindicatives de la Germania mallorquina¹⁷⁰.

Quant a aquells que sí que han explorat la producció europea sobre el tema, cal parar atenció en l'ús que en fan perquè no tots opten per les mateixes referències ni les apliquen de la mateixa manera. Ruiz aporta un recull bibliogràfic molt ampli amb exemples que tracten la presència femenina en diferents tipologies de conflicte popular, però el presenta més aviat a mode de llistat. Pràcticament només s'hi recolza per comparar les seves dades sobre el pes de les dones en la conflictivitat navarresa i la seva presència en diferents situacions conflictives, sense treure'n tot el suc que proporcionen a nivell interpretatiu.¹⁷¹ Al seu torn, Renom i López no aporten tants exemples però en fan un ús més aprofundit. Renom fa un estat de la qüestió reflexionat sobre el debat dels autors francesos i anglesos en torn a la participació femenina en motins de subsistència. L'utilitza posteriorment per comparar i assimilar els casos catalans als europeus pel que fa a les accions de les dones però també al significat de la seva presència com a defensors dels drets tradicionals.¹⁷² Per la seva banda, López, sobre el motí d'Esquilache a Madrid, incorpora les aportacions més rellevants del Thompson dels 90, de Farge i de Davis: la major sensibilitat als preus i la presència femenina al mercat, la

¹⁶⁸ Pablo Pérez García (2006), “Las mujeres y las germanías de Valencia”, *op. cit.*, p. 311.

¹⁶⁹ Vicente J. Suárez Grimón (2004), “La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Régimen”, *op. cit.*, p. 631.

¹⁷⁰ Margalida Bernat i Roca (2005), “Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)”, *op. cit.*, p. 84.

¹⁷¹ Javier Ruiz Astiz (2010), “La participación de las mujeres en los desórdenes públicos: análisis de su presencia en la Navarra moderna”, *op. cit.*, pp. 11-34.

¹⁷² Mercè Renom (2008), “Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu”, *op. cit.*, pp. 49-76.

legitimitat que conferia la seva participació com a “rostro de la dignidad popular”, les estratègics que el seu rol de gènere els permetia i la situació del “món al revés” que tornava obsoletes les normes de la quotidianitat.¹⁷³ A més, s’observa com adapta l’argument sobre la importància de la dona en les relacions socials comunitàries al cas de les madrilenyes, ja que destaca les agrupacions informals de “majas” de Madrid com un col·lectiu que a la pràctica constituïa una corporació més.¹⁷⁴

Cal destinar especial atenció a l’estudi de Mendieta i Molina per a la Matxinada de la sal de Bilbao. Tot i tractar-se de la publicació espanyola més recent que s’ha trobat sobre participació femenina, les autòres utilitzen com a única referència el Bercé dels anys 80, que com ja s’ha vist segueix perpetuant la idea tradicional dels anys 70 segons la qual la dona s’amotina a causa de la falta de subsistències i respondent al seu rol essencial de mare, esposa i cuidadora de la llar.¹⁷⁵ No només això, sinó que segons Bercé, els motins de subsistències són, per la seva relació immediata amb la supervivència, aquells en què més participen les dones i alhora “les plus dépourvus d’implications politiques”.¹⁷⁶ Seguint aquestes línies com a única guia europea, l’estudi de Mendieta i Molina és un exemple en què s’observa com l’elecció poc encertada de la referència i la poca indagació en el panorama historiogràfic sobre el tema han induït a cometre l’error important de presentar el cas de les dones de Bilbao com una anomalia europea.¹⁷⁷ En aquest esdeveniment les dones van tenir un paper destacat pel que fa al seu discurs en què reivindicaven, en paraules de les autòres, un “nou ordre social” igualitari. Segons deien les amotinades:

“en Vizcaya todos somos iguales, unas han de ser las haciendas, que no es bien que ellos sean ricos y nosotros pobres, y que ellos coman gallina y nosotros sardina. De aquí adelante seremos todos y todas iguales, y ¿porque razon te han de llamar las mugeres de estos don, y nosotras no, y han de andar muy galanas y enjoyadas? Sepan que tan nuestras son las haciendas como suyas, y que todos habremos de vivir, comer y vestir igualmente, que tan buenas somos como ellos.”¹⁷⁸

¹⁷³ José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, op. cit., pp. 152-153.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Yves Marie Bercé (1985), “Les femmes dans les révoltes populaires”, op. cit., p. 57.

¹⁷⁶ Id., p. 59.

¹⁷⁷ Eva Mendieta Garrote i Isabel Molina Martos (2018), “Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)”, op. cit., pp. 21-22.

¹⁷⁸ *Relación de los alborotos de Vizcaya*, pp. 15-16. Citat a Eva Mendieta Garrote i Isabel Molina Martos (2018), “Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)”, op. cit., pp. 21-22.

Aquest discurs és el que porta les autores a considerar el rol de la dona clarament polític i, tenint en ment les idees de Bercé, l'interpreten com a excepcionalitat:

“el carácter político de las reivindicaciones (...) parece dotar a las mujeres vizcaínas de cierta particularidad y diferencia con respecto al comportamiento de sus congéneres europeas, menos proclives a tomar parte masivamente en revueltas de tal índole”.¹⁷⁹

Però s'ha observat com en el marc de la mateixa monarquia hispànica les mobilitzacions per subsistències en què van participar les dones podien derivar en reivindicacions polítiques, com és el cas del motí d'Oropesa de 1699 en què es comença protestant per la falta d'aliments i s'acaba demanant la destitució del comte que li dóna el nom.¹⁸⁰ A més, la manifestació política de la dona en les revoltes populars a la monarquia hispànica sota cap concepte es pot considerar un cas únic a Europa, ja que com destaca Dekker per al cas neerlandès les dones feien reivindicacions polítiques i fins i tot tenien un gran protagonisme en les mobilitzacions d'aquest caràcter.¹⁸¹

Més enllà del suport europeu, també es fa important, com demostren Renom i López, relacionar l'acció de les dones amb la seva realitat social i així valorar la participació en funció del seu rol de gènere en aquell moment i lloc determinats.¹⁸² El fet de no tenir en compte la situació diferenciada de les dones implica no considerar la referència adequada a l'hora de valorar les seves accions. Aquest és el cas de Pérez, que no aprofundeix en la realitat social de les valencianes de principis del segle XVI i per tant sospesa les seves actuacions en el marc de la revolta agermanada no en funció de les possibilitats que el seu rol de gènere els permetia sinó tenint en ment els fets globals del conflicte. Així, en el seu balanç final conclou que és evident que les dones s'hi fan presents, però comenta que els episodis en què apareixen “ciertamente no han sido muchos ni sobresalientes”.¹⁸³

¹⁷⁹ Id., p. 13.

¹⁸⁰ Teófanes Egido López (1980), “El motín madrileño de 1699”, *op. cit.*, pp. 275.

¹⁸¹ Rudolf M. Dekker (1987), “Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *op. cit.*, pp. 337-362; te Brake, Wayne Ph., Rudolf M. Dekker i Lotte C. van de Pol (1990), “Women and Political Culture in the Dutch Revolutions”. *Women and Politics in the Age of the Democratic Revolution*. Sota l'edició de Harriet B. Applewhite i Darline G. Levy. (Michigan: The University of Michigan Press), pp. 109-146.

¹⁸² Mercè Renom (2008), “Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu”, *op. cit.*, pp. 58-69; José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, *op. cit.*, pp. 152-153.

¹⁸³ Pablo Pérez García (2006), “Las mujeres y las germanías de Valencia”, *op. cit.*, p. 331.

Resulta important considerar tot el que els autors han tingut en compte a l'hora d'analitzar el paper de les dones en aquests esdeveniments, ja que això ha acabat repercutint en la visió global que finalment en donen. Certament s'han trobat estudis en què els historiadors no s'endinsen gaire en la interpretació de la dona amotinada, i segueixen donant la imatge més simple i tradicional que s'havia donat a Europa fins a mitjans dels anys 80 i a Espanya encara als anys 90. Aquest és el cas de Suárez, que justifica la seva participació a les revoltes canàries per l'aigua en part apel·lant a motius pràctics relacionats amb la forma que prenia aquest tipus de mobilització —la protesta succeïa prop de l'àmbit domèstic i podien actuar apedregant des de la distància—, però la raó de fons que dóna és assimilable a les explicacions tradicionals lligades a la supervivència.¹⁸⁴ Bernat, al seu torn també s'acull a una visió força simplista de la dona sermonadora de les germanies mallorquines: apel·la al seu rol de mare transmissora, sense destacar el matís polític observable en els missatges proclamats.¹⁸⁵ En Ruiz Astiz també s'observa la solució ràpida de prendre per una banda la idea thompsoniana dels 70 de la major immunitat davant la justícia i per l'altra de destacar el paper “sociocomunitari” de les dones, malgrat tota la bibliografia agrupada.¹⁸⁶

Però sí que s'han trobat mostres que testifiquen la voluntat de la historiografia espanyola d'anar més enllà d'aquesta resposta que ha esdevingut tòpica. Així, s'observen estudis que aporten imatges de la dona més complexes i realistes: la posen en context com a integrants de la comunitat i la consideren en funció de la seva condició social més enllà del rol de protectores de la família. Mendieta i Molina per a la Matxinada pretenen mostrar un exemple de la complexitat de la vida de la dona a l'espai públic i fan notòria la “oposición entre las mujeres reales, que defienden ardientemente sus intereses familiares y de clase, y las mujeres ideales postuladas por los tratadistas”.¹⁸⁷ López, per la seva banda, dóna l'explicació polifacètica de la dona amotinada que recupera de la historiografia europea, destacant-les com a “rostro de la dignidad popular”, i afegeix un matís protofeminista en el seu acte de reivindicació:

¹⁸⁴ Vicente J. Suárez Grimón (2004), “La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Régimen”, *op. cit.*, pp. 630-631.

¹⁸⁵ Margalida Bernat i Roca (2005), “Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)”, *op. cit.*, pp. 81-83.

¹⁸⁶ Javier Ruiz Astiz (2010), “La participación de las mujeres en los desórdenes públicos: análisis de su presencia en la Navarra moderna”, *op. cit.*, p. 34.

¹⁸⁷ Eva Mendieta Garrote i Isabel Molina Martos (2018), “Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)”, *op. cit.*, p. 7.

“manifestaron su deseo de disfrutar de unos derechos políticos que la sociedad estamental les negaba”.¹⁸⁸

Si bé és cert que Mendieta i Molina consideren que la participació de les dones a la Matxinada s’ha de considerar política, ho argumenten només pel fet que el contingut del seu discurs és d’aquest caràcter.¹⁸⁹ Però encara es troben aportacions que van més enllà en la interpretació política de les dones amotinades: es recuperen les idees de Davis sobre la revolta com a forma de manifestació política del poble¹⁹⁰ —que ja havia recollit Corteguera— i s’utilitzen per reinterpretar el rol femení a les revoltes. Es fa imprescindible posar en relleu les aportacions que es van fer en aquesta línia al XIII Col·loqui Internacional de l’AEIHM, celebrat el 2006 i actualment consultable al volum de 2009 titulat *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. En aquest, es planteja l’abordament de la participació femenina a les revoltes preindustrials des d’una perspectiva política, tot entenent aquesta noció d’una manera àmplia que inclou diferents tipus de pràctiques i accions més enllà de la política formal de què estaven excloses les dones.¹⁹¹ Renom va participar en aquestes jornades de reflexió i, en la línia que es proposa, destaca el matís polític de l’acció reivindicativa de les dones en els motins de subsistència. Les assimila als homes de classes populars pel que fa a l’exclusió de la política i al conseqüent ús de la “democràcia directa”. També remarcava la seva capacitat de convicció pròpia, ja que segons explica la seva raó de ser en aquests esdeveniments rau, no en el fet d’ocupar-se de l’adquisició de provisions, sinó en la voluntat de millorar les condicions de vida.¹⁹²

3.2.2.4. Reptes per avançar

Segons Thompson, determinar la quantitat de motins en què van actuar les dones no és el més rellevant, sinó que “lo que sí continua siendo importante —y, de hecho,

¹⁸⁸ José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, op. cit., pp. 152-153.

¹⁸⁹ Eva Mendieta Garrote i Isabel Molina Martos (2018), “Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)”, op. cit., p. 24.

¹⁹⁰ Natalie Zemon Davis (1973), “The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France”, op. cit., pp. 51-91.

¹⁹¹ Àngela Muñoz Fernández i Mª Dolores Ramos Palomo (2009), “III. Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión”. *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Sota la coordinació de Cristina Borderias. (Barcelona: Icaria), p. 70.

¹⁹² Mercè Renom (2008), “Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu”, op. cit., p. 58, 61.

notable— son las abundantes pruebas de que las mujeres participaron activamente".¹⁹³

Sembla que en el cas de la historiografia espanyola les dones no s'han tingut en compte a tot arreu on van ser, pel que es fa necessari seguir assenyalant allà on van actuar i quines accions van dur a terme en el marc de revoltes populars. Encara que se'n faci una breu menció, es fa rellevant perquè posa de manifest la seva capacitat de reivindicació i d'acció violenta, en el context actual en què "la place de femmes violentes dans des contextes collectifs reste une place intenable".¹⁹⁴

Si bé és cert que les fonts en què es relaten les revoltes populars d'època moderna no ho posen facil per tractar la participació femenina, això no ha de ser obstacle suficient per desestimar el tema. L'estudi de Mendieta i Molina és un gran exemple per mostrar com de necessària es fa la revisió de les fonts amb una mirada de gènere. Segons expliquen, diversos historiadors s'han interessat abans per la Matxinada de la sal i fins i tot el fragment del discurs de les dones ha estat àmpliament citat.¹⁹⁵ Però no ha estat fins que elles han abordat el tema en la seva publicació del 2018 que s'ha parat atenció a tenir-lo en compte més enllà de la descripció i s'ha utilitzat per interpretar el rol de la dona en la societat. Així, podria ser que hi hagués altres fonts sobre revoltes fructíferes pel que fa a les accions de les dones sobre les quals no s'hagi tingut en compte aquesta perspectiva. També en relació a les fonts cal considerar el cas de López per al motí d'Esquilache: a part de les relacions tradicionals sobre el conflicte, extreu una informació sobre les dones que hi van participar a partir d'un registre d'hospital. Aquesta "fuente histórica no intencionada" li aporta una mostra d'aquells homes i dones que van necessitar atenció hospitalària pel fet de trobar-se a la primera línia del motí.¹⁹⁶ Així doncs, aquest cas mostra com recórrer a fonts històriques més enllà de les tradicionals pot aportar informació rellevant.

Finalment, cal destacar que és important estudiar i interpretar la seva participació en aquests esdeveniments per saber més sobre les dones d'època moderna, ja que com diu Maurin les actuacions de les dones en les revoltes populars "révèlent de manière très

¹⁹³ E. P. Thompson (1991), *Costumbres en común*, *op. cit.*, p. 365.

¹⁹⁴ Arlette Farge (2012), Préface. *Penser la violence des femmes*, *op. cit.*, pp. 11-12.

¹⁹⁵ Eva Mendieta Garrote i Isabel Molina Martos (2018), "Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)", *op. cit.*, pp. 5-27.

¹⁹⁶ José Miguel López García (2006), *El motín contra Esquilache*, *op. cit.*, p. 144.

profonde leur place dans la communauté où elles vivent".¹⁹⁷ En el cas de la historiografia espanyola, s'han fet plantejamens en aquesta línia en el marc del col·loqui mencionat. Es remarquen dos aspectes com a punts clau en què focalitzar per avançar en aquests estudis: analitzar la complexa conjugació que es dóna entre les formes d'exclusió i participació femenina en les societats modernes,¹⁹⁸ i també més concretament revisar la ciutadania femenina, que es presenta com a principal forma d'exclusió de les dones en aquesta època.¹⁹⁹ A partir del corpus consultat, tant pel que fa a les publicacions sobre revoltes com les que tracten sobre les dones, sembla que a dia d'avui aquestes segueixen sent una tasques pendents de realitzar.

¹⁹⁷ Corinne Maurin (1988), "Le rôle des femmes dans les émotions populaires dans les campagnes de la généralité de Lyon de 1665 à 1789", *op. cit.*, p. 134.

¹⁹⁸ Àngela Muñoz Fernández i Mª Dolores Ramos Palomo (2009), "III. Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión", *op. cit.*, p. 82.

¹⁹⁹ *Id.*, p. 108.

4. Conclusions

L'elaboració de la present investigació va emergir en percebre una aparent mancança bibliogràfica sobre la participació de les dones a les revoltes populars de la monarquia hispànica a l'època moderna. A partir de l'anàlisi realitzat s'han pogut desentrellar una sèrie d'aspectes interessants sobre el tema. D'entrada, com ja havien observat alguns autors,²⁰⁰ s'ha constatat que l'actuació de les dones en aquests esdeveniments en el cas espanyol va ser molt similar al dels casos europeus. En totes dues àrees van mostrar-se actives en diferents tipologies de revoltes com a agents de reivindicació i de violència i les actuacions que hi duien a terme eren semblants, a excepció del cas neerlandès en què les dones tenien un major protagonisme en comparació a les altres tres àrees.

Però més enllà d'això, el que ha estat rellevant observar són els contrastos i similituds entre la historiografia espanyola i el conjunt europeu en relació a l'evolució del tractament que se n'ha fet. Sembla que la historiografia espanyola sempre va un pas endarrere: mentre als 70 a nivell europeu ja s'havia superat la visibilització de les dones als motins i ja es van començar a donar les primeres explicacions sobre la raó de la seva participació, a Espanya es tractava la presència femenina de manera anecdòtica; quan als 90 la historiografia europea va viure el seu moment àlgid de reflexió sobre el tema i se'n van aportar plantejaments més aprofundits, la historiografia espanyola tot just començava a abordar-ho timidament; finalment, des del nou segle a nivell europeu s'han pres els coneixements de l'etapa anterior per avançar en noves investigacions i a nivell espanyol és quan realment s'hi ha començat a treballar de manera més aprofundida incorporant en gran mesura les idees europees dels 90.

Si bé és cert que els temps han estat diferents, la dinàmica de l'evolució de la interpretació és equiparable en els dos casos: en les etapes més primerenques no es para atenció especial a les dones revoltades, després es dóna una primigènia justificació lligada al rol ancestral de la dona com a mare i procuradora de la subsistència familiar, i posteriorment ja es dona una explicació més polifacètica que relaciona la seva actuació reivindicativa en relació a la seva realitat social més enllà del paper en l'àmbit domèstic

²⁰⁰ En són exemples Mercè Renom (2008), “Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu”, *op. cit.*, pp. 49-75; Javier Ruiz Astiz (2010), “La participación de las mujeres en los desórdenes públicos: análisis de su presencia en la Navarra moderna”, *op. cit.*, pp. 11-34.

i fins i tot com a acte de manifestació política. No és d'estranyar que s'hagi seguit el mateix recorregut interpretatiu, ja que s'ha observat com en essència les aportacions que s'han fet en el marc de la historiografia espanyola s'han nodrit dels plantejaments de les historiografies europees, tenint Thompson i Farge com a màxims referents. El que sí que cal destacar que sembla diferenciat és que mentre a Europa l'abordament del tema emergeix alhora dels dos àmbits que hi interseccionen —les primeres reflexions venen de la mà de Thompson i Bercé pel que fa a l'estudi de les revoltes i de Davis pel que fa al de les dones—, en el cas de la historiografia espanyola sembla que és des de l'àmbit de la història de les dones que s'inicia aquest interès. No és fins anys més tard que la història de les revoltes s'hi interessa i comença a incloure la perspectiva femenina a la seva mirada.

Tot i que actualment la historiografia espanyola ja s'ha posat en gran mesura al dia a nivell interpretatiu, encara compta amb relativament poca producció sobre el tema en comparació amb els casos europeus. Com s'ha observat, sí que és cert que les fonts que proporcionen informació sobre les revoltes presenten certs obstacles a l'hora de tractar la presència femenina, però no sembla que aquest sigui el motiu de la poca producció perquè per al cas europeu —al menys pel que fa a França i al Regne Unit— s'ha observat la mateixa situació. Més aviat la raó podria ser en part el desenvolupament més tardà del tema però també podria deure's a una falta d'interès per part dels historiadors. Això es podria deduir del fet que s'han trobat diversos estudis en què s'ha mencionat la presència de les dones en revoltes però no s'ha pensat a anar més enllà i interpretar-les, juntament amb el fet que han estat pocs aquells que s'han endinsat a reflexionar-hi.

Amb les reflexions aportades en aquesta investigació, s'ha vist que l'estudi del tema és rellevant sobretot pel que pot aportar a la història de les dones, ja que evidencia una faceta de la dona del passat que permet desmentir la imatge unívoca que se'n sol tenir. El fet de mostrar com la dona actuava reivindicativa i violentament en l'espai públic en favor dels interessos comunitaris, com diu Thompson, “pone en duda a su vez los estereotipos de sumisión y timidez femeninas o la creencia de que la mujer no salía del mundo privado de la unidad doméstica”.²⁰¹ Però com que la dona amotinada ha estat poc explorada a nivell espanyol, s'ha observat com aquesta imatge d'ella no ha

²⁰¹ E. P. Thompson (1991), *Costumbres en común*, *op. cit.*, p. 378.

transcendent especialment a altres investigacions. Encara que s'hagi visibilitat en gran mesura la seva presència i actuació en aquests esdeveniments, són poques les vegades que s'hi ha reflexionat i per tant no ha revertit en altres aportacions o replantejaments en el marc de la història de les dones. Per això, es fa necessària una major integració entre ambdós àmbits: cal que la mirada de gènere s'apliqui a l'anàlisi de les revoltes i que al seu torn els resultats sobre la participació de les dones contribueixin a un major coneixement sobre la situació de les dones d'època moderna en el marc de la monarquia hispànica.

5. Bibliografía

Andrés-Gallego, José (1987). "Economía, psicología y ética de un motín. Salamanca, 1764". *Hispania sacra* 39, 80: 675-711.
———(1992). *Quince revoluciones y algunas cosas más*. Madrid: Mapfre.

Anes, Gonzalo (1998). "Malas cosechas, carestías y motines o conmociones populares en la España del antiguo régimen". *De economía e historia: estudios en homenaje a José Antonio Muñoz Rojas*. Sota l'edició d'Antonio Gómez Mendoza i Antonio Parejo. Málaga: Junta de Andalucía. 15-32.

Arévalo Viñas, Miriam (2012). "Una vila menestral sota el règim feudal: Ripoll i la seva lluita contra el monestir (1678-1719)". *Recerques: història, economia, cultura* 65: 49-73.
Recuperat de: <https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/326393>
[23/04/2020]

Barros, Carlos (1997). "El retorno del sujeto social en la historiografía española". *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer Congreso de Historia Social de España*. Sota la coordinació de José Mª Ortiz de Orruño i Santiago Castillo. Bilbao: Servei de Publicacions de la Universitat del País Basc. 191-214.

Bercé, Yves Marie (1985). "Les femmes dans les révoltes populaires". *La Femme à l'époque moderne, XVIe-XVIIIe siècle: colloque tenu à Paris les 11 et 12 mai 1984*. Sota l'autoria de l'Association des historiens modernistes des universités. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne. 57-64.

Bernal Serna, Luis M. (2012). "Responsabilidades y conflictividad de las mujeres en las localidades portuarias (Vizcaya, 1550-1808)". *Itsas memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco* 7: 197-210.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5034500>
[21/04/2020]

Bernat i Roca, Margalida (2005). “Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)”. *Bulletí de la Societat Arqueològica Llu·liana: Revista d'estudis històrics* 61: 71-94.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2701349>
[01/05/2020]

Béthencourt Massieu, Antinio de (1987). “El motín de Agüimes–Las Palmas (1718-1719)”. *Anuario de Estudios Atlánticos* 1, 33: 51-159.
Recuperat de:
<https://mdc.ulpgc.es/utils/getfile/collection/aea/id/1756/filename/1757.pdf>
[19/06/2020]

Bohstedt, John (1988). “Gender, Household and Community Politics: Women in English Riots 1790-1810”. *Past & Present* 120: 88-122.
Recuperat de: <https://www.jstor.org/stable/650923> [14/02/2020]

Bolufer Peruga, Mónica (1997). “Historia de las mujeres en la época moderna. Selección de la bibliografía reciente”. *Cuadernos de historia moderna* 19: 197-224.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5472951>
[21/04/2020]

Bouton, Cynthia A. (1990). “Gendered Behavior in Subsistence Riots: The French Flour War of 1775”. *Journal of Social History* 23, 4: 735–754.

Calzada Ojeda, Beatriz (*et. al*) (1996). “Tres motines en gran canaria en el Siglo XVIII. Aproximación a un estudio histórico jurídico”. *Revista de ciencias jurídicas* 1: 11-44.
Recuperat de: <https://accedacris.ulpgc.es/handle/10553/7971?locale=es>
[19/06/2020]

Cardi, Coline i Geneviève Pruvost (2011). “La violence des femmes: un champ de recherche en plein essor”. *Champ pénal/Penal field* 3: 1-30.

Recuperat de: <https://journals.openedition.org/champpenal/8102#quotation>
[21/04/2020]

———(2012). Introduction générale. *Penser la violence des femmes*. Sota l'edició de Coline Cardi i Geneviève Pruvost. Paris: La Découverte. 13-64.

Recuperat de: <https://www.cairn.info/penser-la-violence-des-femmes--9782707172969-page-13.htm> [21/04/2020]

Castells Oliván, Irene (1970). “Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona”. *Recerques: història, economia, cultura* 1: 51-81.

Recuperat de: <https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/140116>
[28/03/2020]

Castroviejo Salas, Alberto (2013). “Las revueltas populares en Madrid en la segunda mitad del siglo XVII”. *Revista Historia Autónoma* 3: 47-62.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4450214>
[19/05/2020]

Chevalier, Clara (2012). “Chapitre 2. Des émeutières passées sous silence? L'invisibilisation de la violence des femmes au prisme du genre (Paris, 1775)”. *Penser la violence des femmes*. Sota l'edició de Coline Cardi i Geneviève Pruvost. Paris: La Découverte. 85-184.

Recuperat de: <https://www.cairn.info/penser-la-violence-des-femmes--9782707172969-page-85.htm> [21/04/2020]

Corona Baratech, Carlos E. (1977). “Los sucesos ocurridos desde marzo a mayo de 1766 en Tobarra, Oviedo, Totana, Quesada y Lietor”. *Cuadernos de investigación: Geografía e historia* 3, 1-2: 99-120.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=263305>
[22/04/2020]

———(1983). “Los motines de la Gobernación de Alicante en abril de 1766”. *Anales de literatura española* 2: 103-132.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=96218>
[22/04/2020]

Corona Marzol, María Carmen (1985). "Un motín antifiscal en el País Valenciano: el "Tumulto" de Peñíscola de 1715". *Millars. Geografía – Historia* 10: 23-37.
Recuperat de:
<https://www.raco.cat/index.php/MillarsGeografiaHistoria/article/view/132036>
[27/03/2020]

Corteguera, Luis R. (1993). "El Motín ¿Una institución de la política popular en la Barcelona del XVI y XVII?". *Pedralbes: Revista d'història moderna* 13, 2: 235-241.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=86025>
[07/05/2020]

Cózar Gutiérrez, Ramón (2009). "La conflictividad agraria castellana durante el siglo XVIII. El ejemplo de La Mancha Oriental". *La construcción social de la nación. Chile, 1810-1840* 13, 1: 229-262.
Recuperat de:
<http://www.revistas.usach.cl/ojs/index.php/historiasocial/article/view/136>
[21/06/2020]

Cubells, Monique (1996). "La place des femmes dans les émeutes populaires en Provence de 1715 à 1789". *Revue Provence historique* 46, 186: 445-456.
Recuperat de: http://provence-historique.mmsh.univ-aix.fr/n/1996/Pages/PH-1996-46-186_02.aspx [17/04/2020]

Danti Riu, Jaume (1979). "La revolta dels Gorretes a Catalunya (1687-1689)". *Estudis d'història agrària* 3: 79-99.
Recuperat de: <http://deposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/113627/1/008530.pdf>
[23/04/2020]

Davis, Natalie Zemon (1973). "The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France". *Past & Present* 59, 1: 51-91.
Recuperat de: <https://academic.oup.com/past/article/59/1/51/1503751>
[27/05/2020]

———(1990). “Un mundo al revés: las mujeres en el poder”. *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. Sota l’edició de James S. Amelang i Mary Nash. Traducció d’Eugenio i Marta Portela. València: Edicions Alfons el Magnànim. 59-92.

Dekker, Rudolf M. (1987). “Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”. *Theory and Society* 16, 3: 337-362.
Recuperat de: <https://www.jstor.org/stable/657727> [10/03/2020]

del Río Barredo, María José (2000). “Entre la fiesta y el motín: las majas madrileñas del siglo XVIII”. *Autoras y protagonistas: I Encuentro entre el Instituto Universitario de Estudios de la Mujer y la New York University en Madrid*. Sota l’edició d’Elena Postigo Castellanos i Pilar Pérez Cantó. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. 235-248.

Recuperat de:
https://www.academia.edu/2332202/_Entre_la_fiesta_y_el_mot%C3%ADn_las_majas_madrile%C3%B1as_del_siglo_XVIII_2000 [03/05/2020]

Egido López, Teófanes (1980). “El motín madrileño de 1699”. *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea* 2: 253-294.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2921779>
[28/03/2020]

Farge, Arlette (1992). “La amotinada”. *Del Renacimiento a la Edad Moderna*. Sota la direcció de Natalie Zemon Davis i Arlette Farge. Vol. 3 d’ *Historia de las mujeres en Occidente*. Sota la direcció de Georges Duby i Michelle Perrot. 5 vols. Traducció de Marco Aurelio Galmarini. Madrid: Taurus. 503-522.

———(2012). Préface. *Penser la violence des femmes*. Sota l’edició de Coline Cardi i Geneviève Pruvost. Paris: La Découverte. 9-12.

Recuperat de: <https://www.cairn.info/penser-la-violence-des-femmes---page-9.htm> [21/04/2020]

Ferrer i Alòs, Llorenç (1981). “L’Avalot de les Faves a Manresa. Un moment de la revolta de la terra a Catalunya el 1688”. *Recerques: història, economia, cultura* 11: 125-135.

Recuperat de: <https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137582> [23/04/2020]

Franco Rubio, Gloria Angeles (2007). “Mujeres y espacios urbanos en la edad moderna: algunas consideraciones”. *Mujeres y espacios urbano: homenaje a Christine de Pizan en el VI Centenario de la 1 edición de ‘La ciudad de las damas’, 1405-2005*. Sota la coordinació de Cristina Segura Graiño. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna. 119-155.

García Sánchez, Fernando (2019). “Nueva aportación documental al referido Motín de la Feria en Sevilla (1652)”. *Chronica nova: Revista de historia moderna de la Universidad de Granada* 45: 443-470.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7170909> [03/06/2020]

Gascón Pérez, Jesús (1994). “El ‘vulgo ciego’ en la rebelión aragonesa de 1591”. *Revista de historia Jerónimo Zurita* 69-70: 89-114.

Recuperat de:
https://www.academia.edu/9927974/El_vulgo_ciego_en_la_rebeli%C3%B3n_aragonesa_de_1591 [19/06/2020]

Giménez López, Enrique (1987-1988). “Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peñíscola de 1715”. *Contrastes: Revista de historia moderna* 3-4: 91-104.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=112419> [27/03/2020]

Godineau, Dominique (1988). *Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution*. Aix-en-Provence: Alinea.

— (2015). *Les Femmes dans la France moderne: XVIe-XVIIIe siècle*. Paris: Armand Colin.

González Bueno, Eva (2001). "Género, ley y protestas populares". *Los campos de acción de las mujeres*. Sota la coordinació de Carmen María Cremades Griñán. Murcia: Diego Martín Librero Editor. 47-63.

Hufton, Olwen (1971). "Women in Revolution 1789-1796". *Past & Present* 53: 90-108.
Recuperat de: <https://www.jstor.org/stable/650282?seq=1> [07/06/2020]

Laffont, M. Jean-Luc (2016). "Les femmes dans les révoltes populaires en France à l'époque moderne". Comunicació presentada a l'Académie des Sciences, Inscriptions et Belles Lettres de Toulouse, 28 abril 2016.
Recuperat de: <https://www.academie-sciences-lettres-toulouse.fr/wp-content/uploads/2017/01/2016-14-JL-Laffont.pdf> [14/05/2020]

Llorens Ortúñoz, Susana i Verónica Mateo Ripoll (2002). "Mujer, conflictos y marginación en la Edad Moderna: documentación sobre los procesos judiciales en Alicante durante el siglo XVIII". *Estudios humanísticos. Historia* 1: 239-260.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=831645> [21/04/2020]

López García, José Miguel (2006). *El motín contra Esquilache*. Madrid: Alianza.

Lorenzo Cadarso, Pedro Luis (2017). "El motín de Aldeanueva de Ebro de 1663: un movimiento antioligárquico y antiseñorial". *Brocar: Cuadernos de investigación histórica* 41: 7-36.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6413331> [28/03/2020]

Maiso González, Jesús (1975). "La coyuntura económica de Aragón a mitad del siglo XVII y el motín contra los valones". *Cuadernos de investigación: Geografía e historia* 1, 1: 91-108.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=264726> [23/04/2020]

Majo Tomé, Beatriz (2013). "Las leonas de Castilla. Revisión historiográfica y planteamiento para el estudio de la participación de las mujeres de las ciudades castellanas en la guerra de las comunidades". *Ser mujer en la ciudad medieval europea*. Sota la coordinació de Jesús Ángel Solórzano Telechea, Beatriz Arizaga Bolumburu i Amélia Aguiar Andrade. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos. 329-348.

Recuperat de:

https://www.academia.edu/12481567/Las_leonas_de_Castilla_revis%C3%B3n_historiogr%C3%A1fica_y_planteamiento_para_el_estudio_de_la_participaci%C3%B3n_de_las_mujeres_de_las_ciudades_castellanas_en_la_guerra_de_las_comunidades [10/05/2020]

Manzanos Arreal, Paloma (2000). "La mujer y el mundo del trabajo en la Vitoria del siglo XVIII". *Vasconia: Cuadernos de historia – geografía* 30: 397-411.

Recuperat de:

<http://ojs.eusko-ikaskuntza.eus/index.php/vasconia/article/view/170>
[01/06/2020]

Maurin, Corinne (1988). "Le rôle des femmes dans les émotions populaires dans les campagnes de la généralité de Lyon de 1665 à 1789". *Révolte et Société. Actes du IVe colloque d'Histoire au Présent*, vol. II. Paris: Publications de la Sorbonne. 134-139.

Mendieta Garrote, Eva i Isabel Molina Martos (2018). "Revuelta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)". *Vasconia: Cuadernos de historia – geografía* 42: 5-27.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7207724>
[28/03/2020]

Moreno Vaquerizo, Antonio (2004). "Milenarismo y comunidades de Castilla. A propósito del liderazgo mesiánico de los caudillos comuneros". *Política y cultura en la época moderna: (cambios dinásticos, milenarismos, mesianismos y utopías)*. Sota coordinació de Jaime Contreras Contreras, Alfredo Alvar

Ezquerra i José Ignacio Ruiz Rodríguez. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá. 553-564.
Recuperat de: <http://uvadoc.uva.es/handle/10324/33349> [03/05/2020]

Moriano Martín, María Teresa (ed.) (1994). *Las mujeres en la Historia de España*. Madrid: Centro de Información y Documentación Científica. (BIHES Bibliografías de Historia de España, nº 3).

Muñoz Fernández, Ángela i Mª Dolores Ramos Palomo (2009). “III. Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión”. *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Sota la coordinació de Cristina Borderas. Barcelona: Icaria. 69-131.

Ortega López, Margarita (1997). “Las mujeres en la España Moderna”. Part IV d'*Historia de las mujeres en España*. Sota l'edició d'Elisa Garrido González, et al. 5 parts. Madrid: Síntesis. 249-411.

—(1998). “Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del siglo XVIII”. *Arenal: Revista de historia de mujeres* 5, 2: 277-305.

—(1998-2000). “Género e historia Moderna: una revisión a sus contenidos”. *Contrastes: Revista de historia moderna* 11: 9-32.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=112446> [13/04/2020]

—(2007). “Las mujeres de la sociedad popular en Madrid durante el siglo XVIII”. *El Madrid de las Mujeres. Aproximación a una presencia invisible (1561-1833)*. Sota la direcció de Valentina Fernández Vargas. Madrid: Consejería de Empleo y Mujer de la Comunidad de Madrid. 107-142.

Recuperat de:

<http://www.madrid.org/cs/Satellite?blobcol=urlidata&blobheader=application%2Fpdf&blobheadername1=Content-Disposition&blobheadervalue1=filename%3DN%C2%BA39-I-definitivo.pdf&blobkey=id&blobtable=MungoBlobs&blobwhere=1202757874150&ssbinary=true> [10/05/2020]

Palop Ramos, José Miguel (1986). "Tumultos populares en el XVIII valenciano".
Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història 36: 213-226.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1027624>
[27/03/2020]

Pérez García, Pablo (1996). "Conflictos y represión: la justicia penal ante la Germanía de Valencia (1519-1523)". *Estudis: Revista de historia moderna* 22: 141-198.
—(2006). "Las mujeres y las germanías de Valencia". *Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos modernos*. Sota coordinació de Ricardo Córdoba de la Llave. Còrdova: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba. 311-332.

Pollino González, Felipe (2013-2014). "La conflictividad social urbana en Castilla a fines de la Edad Media y principios de la Edad Moderna". Treball de fi de Grau. Universidad de Valladolid.
Recuperat de: <https://uvadoc.uva.es/handle/10324/8498> [09/05/2020]

Prieto Álvarez, Mª Luz (2004). "Las mujeres en la Historia de la conflictividad social bajomedieval. La rebelión irmandiña". *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*. Sota la coordinació de Mª Isabel del Val, (et. al.). Valladolid: Universidad de Valladolid. 265-276.

Pulido Bueno, Ildefonso (1984). "Los señoríos de Andalucía occidental en el siglo XVII. Crisis económica y conflictividad social. El caso de los señoríos de Gibráleón, Moguer y el Condado de Niebla". *Anales de la Universidad de Cádiz* 1: 105-138.
Recuperat de: <https://rodin.uca.es/xmlui/handle/10498/11146> [10/05/2020]

Renom, Mercè (2004). "Moviments socials urbans al final de l'antic règim". *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*. Barcelona: Crítica. 386-395.
—(2008). "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu". *Dones en moviment(s): segles XVIII-XXI*. Sota l'edició de Cristina Borderías i Mercè Renom. Barcelona: Icaria. 49-76.

Ribechini, Celina (2009). "Conflictos precedentes a la Zamacolada entre Bilbao y el Señorío". *Bidebarrieta: Revista de humanidades y ciencias sociales de Bilbao* 20: 35-55.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3169107>
[05/05/2020]

Roma Casanovas, Francesc (2009). "La revolta de 1789 a Vic". *Ausa* 24, 164: 297-319.
Recuperat de: <https://www.raco.cat/index.php/Ausa/article/view/188216>
[18/06/2020]

Rubio Calleja, Mario (2018). "Madrid en pie contra la Guardia Chamberga. El motín popular del verano de 1670". *Tiempos modernos: Revista Electrónica de Historia Moderna* 9, 36: 1-38.
Recuperat de:
<http://www.tiemposmodernos.org/tm3/index.php/tm/article/view/3083>
[05/05/2020]

Ruiz Astiz, Javier (2010). "Los desórdenes públicos y la violencia colectiva en la Navarra moderna". Tesi doctoral. Universidad de Navarra.
———(2010). "La participación de las mujeres en los desórdenes públicos: análisis de su presencia en la Navarra moderna". *Sancho el sabio: Revista de cultura e investigación vasca* 33: 11-34.
Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7207724>
[28/03/2020]
———(2012). "La ruptura de un viejo orden: movimientos contestarios en los señoríos navarros (siglos XVI-XVIII)". *Campo y campesinos en la España Moderna: culturas políticas en el mundo hispano*, vol. II. Sota la coordinació de María José Pérez Álvarez i Alfredo Martín García. 2 vols. Madrid: Fundación Española de Historia Moderna. 589-601.
Recuperat de: <https://digital.csic.es/handle/10261/72410> [05/05/2020]

Segura Graño, Cristina, María del Mar Graña Cid i Angela Muñoz Fernández (1995). “Mujeres y no ciudadanía: la relación de las mujeres con los espacios públicos en el Bajo Medievo castellano”. *Arenal: Revista de historia de mujeres* 2, 1: 41-52.

Segura Graño, Cristina (1997). “En torno a una mesa redonda: la historia de las mujeres, ¿es una historia social?”. *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIer Congreso de Historia Social de España*. Sota la coordinació de José Mª Ortiz de Orluño i Santiago Castillo. Bilbao: Servei de Publicacions de la Universitat del País Basc. 713-718.

———(2006). “Recepción y evolución de la historia de las mujeres. Introducción y desarrollo en relación con la Historia de España”. *Vasconia. Cuadernos de Historia–Geografía* 35: 13-30.

Recuperat de:

<http://ojs.eusko-ikaskuntza.eus/index.php/vasconia/article/viewFile/312/308>
[11/04/2020]

Stewart, Laura A. M. (2016). *Rethinking the Scottish Revolution: Covenanted Scotland, 1637-1651*. Oxford: Oxford University Press. En línia.

Recuperat de:

<https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780198718444.01.0001/acprof-9780198718444> [26/04/2020]

Suárez Grimón, Vicente J. (1991). “El agua como motivo de la conflictividad social en Gran Canaria (siglos XVIII y XIX)”. *VIII Coloquio de Historia Canario-Americana* (1988), vol. I. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria. 209-230.

———(2004). “La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Régimen”. *XV Coloquio de historia canario-americana*. Sota la coordinació de Francisco Morales Padrón. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria. 612-641.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2516068>
[25/04/2020]

Surroca i Sens, Joan (1979). "El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII".

Estudis d'història agrària 2: 73-94.

Recuperat de: <https://core.ac.uk/download/pdf/39088659.pdf> [16/06/2020]

Tenorio Gómez, Pilar (1997). "La mujer como litigante en el antiguo régimen en la corona de Castilla". *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer Congreso de Historia Social de España*. Sota la coordinació de Santiago Castillo i José Mª Ortiz de Orruño. Bilbao: Servei de Publicacions de la Universitat del País Basc. 35-41.

te Brake, Wayne Ph., Rudolf M. Dekker i Lotte C. van de Pol (1990). "Women and Political Culture in the Dutch Revolutions". *Women and Politics in the Age of the Democratic Revolution*. Sota l'edició de Harriet B. Applewhite i Darline G. Levy. Michigan: The University of Michigan Press. 109-146.

Recuperat de: <https://repub.eur.nl/pub/17161> [25/04/2020]

Thompson, E. P. (1971). "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century". *Past & Present* 50: 76-136.

Recuperat de: <https://www.jstor.org/stable/650244> [05/03/2020]

—(1991). *Costumbres en común*. Traducció de Jordi Beltrán i Eva Rodríguez. Barcelona: Crítica, 1995. Titol original: *Customs in common*.

Torremocha Hernández, Margarita (ed.) (2019). *Mujeres, sociedad y conflicto. (Siglos XVII - XIX)*. Valladolid: Castilla Ediciones.

Vicente i Valentín, Marta (1988). "El treball de la dona dins els gremis a la Barcelona del segle XVIII (una aproximació)". *Pedralbes: Revista d'història moderna* 8, 1: 267-278.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=85818> [31/05/2020]

—(1993). "Darrera les estructures gremials: dones i institucions econòmiques a la Barcelona del XVII". *Pedralbes: Revista d'història moderna* 13, 2: 329-334.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=86035> [31/05/2020]

Vicuña Ruiz, Francisco Javier (1982). "El Motín de Aldeanueva". *Berceo* 102: 71-102.

Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=61663>
[08/05/2020]

Walter, John (2007). "Faces in the crowd: Gender and age in the early modern English crowd". *The Family in Early Modern England*. Sota l'edició de Helen Berry. Cambridge: Cambridge University Press. 96-125.

6. Annex

L'annex consta de dues taules que contenen totes les publicacions fetes en el marc de la historiografia espanyola que s'han consultat per al segon bloc del treball. A la Taula 1 hi ha els estudis sobre revoltes i mobilitzacions populars. S'han ordenat cronològicament i s'han classificat segons si tracten la presència femenina o no: en gris s'han marcat aquells que no fan cap referència a les dones; en taronja, aquells que hi fan una breu referència; i finalment en blau, els que s'hi dediquen amb més profunditat. A la Taula 2 hi ha els estudis sobre les dones de l'època moderna. S'han agrupat en blocs segons l'àmbit al qual es dediquen i també s'han classificat segons si tracten la faceta reivindicativa de les dones en les revoltes populars: en gris s'han marcat aquells que no hi fan cap referència; en taronja, aquells que hi fan una breu menció; i per últim en blau els que dediquen un apartat al tema.

Taula 1. Estudis consultats sobre revoltes i mobilitzacions populars.

Revolta / motí / conflicte	Publicacions	Cap ref.	Breu ref.	Apartat propi
Desordres públics a Navarra – (XVI)	Pagoaga Ibáñez, Ión (2011). “Injurias y desórdenes públicos antis敬畏iales en la Navarra del siglo XVI”. <i>Príncipe de Viana</i> 72, 254: 99-110. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3935646 [18/06/2020]	X		
	Pérez, Joseph (1989). <i>Los comuneros</i> . Madrid: Historia 16.	X		
	Gómez Vozmediano, Miguel Fernando (1996). “La revuelta de las Comunidades en La Mancha (1519-1531)”. <i>Chronica nova: Revista de historia moderna de la Universidad de Granada</i> 23; 135-169. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=67651 [03/05/2020]	X		
Revolta de les Comunitats de Castella - (1520-1521)	Diago Hernando, Máximo (2001). “Las ciudades castellanas contra Carlos I: Soria durante la revuelta de las comunidades”. <i>Celtiberia</i> 50, 94: 125-184. Recuperat de: https://digital.csic.es/handle/10261/14345 [03/05/2020]	X		
	Diago Hernando, Máximo (2002). “El conflicto de las Comunidades en Cuenca (1520-1522)”. <i>Chronica nova: Revista de historia moderna de la Universidad de Granada</i> 29: 27-62. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1180704 [03/05/2020]	X		
	Moreno Vaquerizo, Antonio (2004). “Milenarismo y comunidades de Castilla. A propósito del liderazgo mesianico de los caudillos comunitarios”. <i>Política y cultura en la época moderna: cambios dinásticos, milenarismos, mecenazgos y utopías</i> . Sota coordinació de Jaime Contreras Contreras, Alfredo Alvar Ezquerra i José Ignacio Ruiz Rodríguez. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá. 553-564. Recuperat de: http://uvadoc.uva.es/handle/10324/33349 [03/05/2020]	X		

	Gómez Vozmediano, Miguel F. (Coord.) (2008). <i>Castilla en llamas. La Mancha comunera</i> . Ciudad Real: Almud.	X	
Ballester Rodriguez, Mateo (2011). "Comunidad, patria y nación como fuentes de la legitimidad política en las Comunidades de Castilla (1520-1521)" <i>Revista de estudios políticos</i> 153: 215-249. Recuperat de: https://recyt.fecyt.es/index.php/RevEsPol/article/view/40316 [03/05/2020]	X		
Peribañez Otero, Jesús (2011). "La revolución comunera en Aranda de Duero" <i>Biblioteca: estudio e investigación</i> 26: 49-72. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4209741 [03/05/2020]	X		
Majo Tomé, Beatriz (2013). "Las leonas de Castilla. Revisión historiográfica y planteamiento para el estudio de la participación de las mujeres de las ciudades castellanas en la guerra de las comunidades". <i>Ser mujer en la ciudad medieval europea</i> . Sota la coordinació de Jesús Ángel Solórzano Telechea, Beatriz Arizaga Bolumburu i Àmelia Aguiar Andrade. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos. 329-348. Recuperat de: https://www.academia.edu/12481567/Las_leonas_de_Castilla_revisi%C3%B3n_historigra%C3%A7%C3%ADa_y_planteamiento_para_el_estudio_de_la_participaci%C3%B3n_de_las_mujeres_de_las_ciudades_castellanas_en_la_guerra_de_las_comunidades [10/05/2020]	X		
García Gómez, Gustavo (2018). "La Revolución de las Comunidades a ojos de los historiadores". Treball de Fi de Grau. Universidad de Valladolid. Recuperat de: http://uvadoc.uva.es/handle/10324/33349 [03/05/2020]	X		
Santamaría Arández, Alvaro (1971). "Sobre los orígenes sobre la germania de Mallorca" <i>Mayurqa</i> 5: 25-40. Recuperat de: http://uvadoc.uva.es/handle/10324/33349 [25/05/2020]	X		
Germanies de València i Mallorca – (1519-1523)	García Cárcel, Ricardo (1973). "Las Germanías de València y la actitud revolucionaria de los geníos". <i>Estudios: revista de historia moderna</i> 2: 97-154 Recuperat de: http://froderic.uv.es/handle/10550/34039 [14/06/2020]	X	

	Durán, Eulàlia (1982a). <i>Les Germanies als Països Catalans</i> . Barcelona: Curial Edicions Catalanes.	X	
	—(1982b). "Aspectes ideològics de les Germanies". <i>Pedralbes: Revista d'història moderna</i> 2: 53-68. Recuperat de: http://diposit.uab.edu/dspace/handle/2445/111487 [14/06/2020]	X	
Bernat i Roca, Margalida (2005). "Dones i revolta. La presència femenina a les Germanies (Mallorca, 1521-1523)". <i>Boletí de la Societat Arqueològica Lulliana: Revista d'estudis històrics</i> 61: 71-94. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2701349 [01/05/2020]	X		
Pérez García, Pablo (2006). "Las mujeres y las germanas de Valencia". <i>Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos modernos</i> . Sota coordinació de Ricardo Córdoba de la Llave. Còrdova: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba. 311-332.	X		
Valeria Parma, Mariana (2018). "La historiografía de la Revuelta Agermanada: el lugar ausente del relato histórico". <i>Anales de historia antigua, medieval y moderna</i> 52: 201-225. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6974367 [03/05/2020]	X		
Jarque Martínez, Carmen i José Antonio Salas Auséns (1991). <i>Las alteraciones de Zaragoza en 1591</i> . Zaragoza: Edicions de l'Astral.	X		
Gascon Pérez, Jesús (1994). "El 'vulgo ciego' en la rebelión aragonesa de 1591". <i>Revista de historia Jerónimo Zurita</i> 69-70: 89-114. Recuperat de: https://www.academia.edu/9927974/EL_vulgo_ciego_en_la_rebel%C3%ADn_aragonesa_de_1591 [19/06/2020]	X		
Alteracions d'Aragó — (1591)	—(1997). "Defensa de los fueros y fidelidad a la monarquía en la rebelión aragonesa de 1591". <i>Monarquía, imperio y pueblos en la España moderna</i> . Sota l'edició de Pablo Fernández Albaladejo. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant. 459-475. Recuperat de: https://digital.csic.es/handle/10261/87431 [16/06/2020]	X	

	— (1999a). "La rebelión aragonesa de 1591: reflexiones a propósito de un conflicto político". <i>Felipe II y su tiempo</i> . Vol. I de V Reunión Científica Asociación Española de Historia Moderna. Sota coordinación de José Luis Pereira Iglesias, José Manuel Ares i Jesús Manuel González Beltrán. 2 vols. Cadis: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz. 295-304.	X	
	Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=917497 [16/06/2020]		
	— (1999b). "1591-1991: cuatro siglos de historiografía sobre las 'Alteraciones' de Aragón". <i>Studia historica. Historia moderna</i> 20: 241-268.	X	
	Recuperat de: https://revistas.usal.es/index.php/Studia_Historica/article/view/4830 [16/06/2020]		
	— (2000). <i>La rebelión aragonesa de 1591</i> . Tesi doctoral. Saragossa: Universidad de Zaragoza.	X	
	Recuperat de: https://zaguan.unizar.es/record/7025/files/TESIS-2012-021.pdf [16/06/2020]		
	— (2001). "De las alteraciones a la rebelión: una alternativa a la interpretación 'aristocrática' del conflicto entre Felipe II y Aragón en 1591". <i>Pedralbes: Revista d'història moderna</i> 21: 165-191.	X	
	Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1112737 [16/06/2020]		
Corteguera, Luis R. –	Corteguera, Luis R. (1993). "El Motín. Una institución de la política popular en la Barcelona del XVI y XVII". <i>Pedralbes: Revista d'història moderna</i> 13, 2: 235-241.	X	
Motins a Barcelona – (XVI-XVII)	Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=86025 [07/05/2020]		
Motí d'Ulldemona – (1614)	Muñoz Sebastià, Joan-Hilari (2012). "Un motí a Ulldecona l'estiu del 1614 contra el comandador Lluís de Moncada". <i>Rails</i> 28: 7-13	X	
	Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/Rails/article/view/256967 [23/04/2020]		
Matxinada de la sal a Bilbao – (1631-1634)	Porres Marijuán, María Rosario (2007). "Discursos forales y fiscalidad real. Las provincias vascas ante el 'crecimiento' de la sal de 1631". <i>Studia histórica. Historia moderna</i> 29: 343-385.	X	
	Recuperat de: https://addi.ehu.es/handle/10810/8117 [03/06/2020]		

	Mendieta Garrote, Eva i Isabel Molina Martos (2018). "Revolta social en la Edad Moderna europea. Participación y discurso de las mujeres en la Matxinada de la sal de Bilbao (1631-1634)". <i>Vasconia: Cuadernos de historia – geografía</i> 42: 5-27. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7207724 [28/03/2020]	X
Mobilització antisenyorial a Gibralcón (Huelva) – (1637)	Pulido Bueno, Ildefonso (1984). "Los señores de Andalucía occidental en el siglo XVII. Crisis económica y conflictividad social. El caso de los señoríos de Gibraleón, Moguer y el Condado de Niebla". <i>Anales de la Universidad de Cádiz</i> , 1: 105-138. Recuperat de: https://rodrin.uca.es/xmlui/handle/10498/1146 [10/05/2020]	X
Revolta dels Segadors – (1640) ²⁰²	Simon i Tarés, Antoni (1981). "Catalunya en el siglo XVII: la revolta camperina y popular de 1640". <i>Estudi general: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona</i> 1, 1: 137-148. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/EstudGral/article/view/52313 [10/05/2020]	X
	Busquets i Dalmau, Joan (1981). "De la revolta a la guerra de Catalunya (1640-1641). Correspondència entre Pau Clars i la ciutat de Girona". <i>Estudi General</i> 1, 1: 149-159. Recuperat de: https://raco.cat/index.php/EstudGral/article/view/523140 [10/05/2020]	X
	Vidal Pla, Jordi (1991). "Notas acerca de la revolución política y los movimientos sociales durante la 'Guerra dels Segadors'". <i>Cuadernos De Historia Moderna</i> 11, 107-119. Recuperat de: https://revistas.ucm.es/index.php/CHMO/article/view/CHMO9191120107A [25/05/2020]	X
	Torres, Xavier (2006). <i>La Guerra dels Segadors</i> . Vic: Eumo.	X
	Moli Frigola, Montserrat (2007). "Dones fortes de la Selva i Osona en la Revolta Catalana de 1640". <i>Quaderns de la Selva</i> 19: 61-86. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7022962 [15/05/2020]	X

²⁰² Per a la Revolta dels Segadors no s'han trobat referències de participació femenina. No obstant, en les dues obres assenyalades es fa menenció al motí de les filatreces de 1628.

	Uríbe Martínez, Antoni (2017-2018). "Las clases populares en la Guerra de los Segadores". Treball de Fi de Grau. Universitat de Barcelona. Recuperat de: http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/127938 [18/05/2020]	X	
Motí contra els valons a Saragossa – (1643)	Maiso González, Jesús (1975). "La coyuntura económica de Aragón a mitad del siglo XVII y el motín contra los valones." <i>Cuadernos de investigación: Geografía e historia</i> 1, 1: 91-108. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=264726 [23/04/2020]	X	
Desordenes socials a Andalusia – (1647-1652)	Conteras Gay, José (2000). "Penuria, desorden y orden social en la Andalucía del siglo XVII". <i>Los marginados en el mundo medieval y moderno : Almería, 5 a 7 de noviembre de 1998</i> . Sota la coordinació de María Desamparados Martínez. San Pedro. Almeria: Instituto de Estudios Almerienses. 211-226. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2241854 [10/05/2020]	X	
Motí de la Feria de Sevilla – (1652)	García Sánchez, Fernando (2019). "Nueva aportación documental al referido Motín de la Feria en Sevilla (1652)." <i>Chronica nova: Revista de historia moderna de la Universidad de Granada</i> 45: 443-470. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7170909 [03/06/2020]	X	
Motí d'Aldeanueva de Ebro – (1663)	Vicuña Ruiz, Francisco Javier (1982). "El Motín de Aldeanueva". <i>Berceo</i> 102: 71-102. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=61663 [08/05/2020]	X	
Mobilització antisenyorial a Fuente de Cantos (Badajoz) – (1668)	Lorenzo Cadalso, Pedro Luis (2017). "El motín de Aldeanueva de Ebro de 1663: un movimiento antoligárgico y antisenyorial". <i>Brocar: Cuadernos de investigación histórica</i> 41: 7-36. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6413331 [28/03/2020]	X	
Motí de Madrid contra la Guardia Chamberga – (1670)	Lorenzana de la Puente, Felipe (1996-2003). "Luchar contra el señor: movimientos antisenyoriales en Fuentे de Cantos en el siglo XVII". <i>Norbba: Revista de historia</i> 16, 2: 421-432. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=809585 [07/05/2020]	X	
	Rubio Calleja, Mario (2018). "Madrid en pie contra la Guardia Chamberga. El motín popular del verano de 1670". <i>Tiempos modernos: Revista Electrónica de Historia Moderna</i> 9, 36: 1-38.	X	

		Recuperat de: http://www.tiemposmodernos.org/tm3/index.php/tm/article/view/3083 [05/05/2020]		
Avalot a la Selva del Camp contra el militarisme – (1678)	Guell, Manel (1994). "Avalots d'un dia o revoltes avortades? Notes sobre la resistència violenta al Camp de Tarragona contra el militarisme del segle XVII". <i>Historia et documenta</i> 1: 67-92. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/historiaetdocumenta/article/view/333095 [23/04/2020]	X		
Aldarull al camp de Cartagena – (1683)	Sánchez Belén, Juan Antonio i Antoinette T. Alcaraz Hernández (1991). "Oligarquia municipal e impuestos : la asonada del Campo de Cartagena de 1683". <i>Espacio, tiempo y forma. Serie IV. Historia moderna</i> 4: 163-202. Recuperat de: http://revistas.uned.es/index.php/ETHIV/article/view/323/3/3091 [10/05/2020]	X		
Revolta dels Bareinetes o dels Gorretes – (1687-1689)	Dant Riu, Jaume (1979). "La revolta dels Gorretes a Catalunya (1687-1689)". <i>Estudis d'història agrària</i> 3: 79-99. Recuperat de: http://dipositub.edu/dspace/bitstream/2445/113627/1/008320.pdf [23/04/2020]	X		
Avalot de les faves de Manresa – (1688)	Albareda Salvadó, Joaquim (1988). "Els dirigents de la revolta pagesa de 1687-1689: de bareinetes a botiflers". <i>Recerques: història, economia, cultura</i> 20: 151-170. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137653 [23/04/2020]	X		
Mobilització a Ripoll contra el monestir – (1698)	Ferrer i Alòs, Llorenç (1981). "L'Avalot de les Faves a Manresa. Un moment de la revolta de la terra a Catalunya el 1688". <i>Recerques: història, economia, cultura</i> 11: 125-135. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137582 [23/04/2020]	X		
Revoltes populars a Madrid – (2a meitat del segle XVII)	Arévalo Viñas, Miriam (2012). "Una vila menestral sota el règim feudal: Ripoll i la seva lluita contra el monestir (1678-1719)". <i>Recerques: història, economia, cultura</i> 65: 49-73. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/326393 [23/04/2020]	X		
	Castrovíjo Salas, Alberto (2013). "Las revueltas populares en Madrid en la segunda mitad del siglo XVII". <i>Revista Historia Autonómica</i> 3: 47-62.	X		

XVII)		Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4450214 [19/05/2020]		
Motí dels grans o d'Orópesa (Madrid) – (1699)	Egidio López, Teófanes (1980). "El motín madrileño de 1699". <i>Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea 2</i> : 253-294. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2921779 [28/03/2020]		X	
Revoltes contra usurpacions a la Vall de la Orotava (Tenerife) – (1648, 1718)	Núñez Pestano, Juan Ramón (2015). "Derechos comunales y conflicto social durante la Edad Moderna: las revueltas contra usurpaciones en las dehesas del Valle de la Orotava". <i>Anuario de Estudios Atlánticos</i> 61: 1-22. Recuperat de: https://mdaulpro.es/utils/getfile/collection/aea/id/2324/filename/2324.pdf [05/05/2020]	X		
Motins, desordres públics i violència col·lectiva a Navarra ²⁰³ – (XVI-XVIII)	Ruiz Astiz, Javier (2010). "La participación de las mujeres en los desórdenes públicos: análisis de su presencia en la Navarra moderna". <i>Sancho el sabio. Revista de cultura e investigación vasca</i> 33: 11-34. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7207724 [28/03/2020]		X	
	Ruiz Astiz, Javier (2012). "La ruptura de un viejo orden: movimientos contestarios en los señoríos navarros (siglos XVI-XVIII)". <i>Campo y campesinos en la España Moderna: culturas políticas en el mundo hispano</i> . Sota la coordinació de María José Pérez Álvarez i Alfredo Martín García. 2 vols. Madrid: Fundación Española de Historia Moderna. 589-601. Recuperat de: https://digital.csic.es/handle/10261/72410 [05/05/2020]		X	
	Ruiz Astiz, Javier (2015). "A repique de campana con muy grande alboroto: tumultos y motines contra la nobleza navarra (siglos XVI-XVIII)". <i>Líneas recientes de investigación en Historia Moderna</i> . Sota l'edició de Félix Labrador Arroyo. Madrid: Universidad Rey Juan		X	

²⁰³ Javier Ruiz Astiz ha publicat diversos treballs sobre motins, desordres públics i violència col·lectiva a Navarra. A més dels que s'han inclos a la taula, s'ha tingut ocasió de consultar Ruiz Astiz, Javier (2011) "Escenarios de la conflictividad: motines y desórdenes públicos en la Navarra del Antiguo Régimen". *Estudios humanísticos. Historia* 10: 123-149; Ruiz Astiz, Javier (2012) "Los instrumentos del conflicto: estudio de la violencia colectiva en la Navarra moderna". *Estudios: Revista de historia moderna* 38: 167-205. En aquests articles també apareixen dones, però no s'han inclos a la taula perquè a més de molins també tracten sobre altres tipus de conflictivitat diferents de les que s'aborden en el present Treball de Fi de Grau i en alguns casos no es pot assegurar que es tracti de revoltes populars. A més, s'ha creat que amb els que s'han incorporat a la taula, el cas navàres ja quedava prou representat.

	Carlos. 161-183. Recuperat de: https://digital.csic.es/handle/10261/129503 [04/04/2020]		
Mobilització camperola a Osuna (Sevilla) – (1711, 1712)	Cortés Peña, Antonio Luis (2000). "Tensiones campesinas en la Andalucía Moderna: una aproximación". <i>La Historia de Andalucía a debate</i> , vol. I. Sota l'edició de Manuel González de Molina. 3 vols. Barcelona: Anthropos. 43-55. Recuperat de: http://www.ignacioredarnaude.com/textos_diversos/Tensiones%20campesinas%20en%20Andalucia.pdf [28/03/2020]	X	
Revolta antifiscal de Peníscola – (1715)	Corona Marzal, María Carmen (1985). "Un motín antifiscal en el País Valenciano: el "Tumulto" de Peníscola de 1715". <i>Millars. Geografía – Historia</i> 10: 23-37. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/MillarsGeografiaHistoria/article/view/132036 [27/03/2020]	X	
Motí d'Agüimes (Las Palmas) – (1718-1719)	Giménez López, Enrique (1987-1988). "Oposición fiscal y reivindicaciones políticas: La revuelta de Peníscola de 1715". <i>Contrastes: Revista de historia moderna</i> 3-4: 91-104. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=112419 [27/03/2020]	X	
Motins de Gran Canària – (1718, 1722, 1780)	Béthencourt Massieu, António de (1987). "El motín de Agüimes-Las Palmas (1718-1719)". <i>Anuario de Estudios Atlánticos</i> 1, 33: 51-159. Recuperat de: https://modc.ulpgc.es/utils/getfile/collection/aea/id/1756/filename/1757.pdf [19/06/2020]	X	
Protestes gremials a Catalunya – (1745, 1750, 1766)	Calzada Ojeda, Beatriz (et. al) (1996). "Tres motines en gran canaria en el Siglo XVIII. Aproximación a un estudio histórico jurídico". <i>Revista de ciencias jurídicas</i> 1: 11-44. Recuperat de: https://accedacris.ulpgc.es/handle/10553/7971?locale=es [19/06/2020]	X	
	Torras i Ribé, Josep Maria (1988). "Protesta popular i associacionisme gremial com a precedents de la reforma municipal de Carles III a Catalunya (1728-1771)". <i>Pedralbes: Revista d'història moderna</i> 8, 2: 13-26. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=85850 [16/06/2020]	X	

Motí de subsistències a Salamanca – (1764)	Andrés-Gallego, José (1987). "Economía, psicología y ética de un motín. Salamanca, 1764". <i>Hispania sacra</i> 39, 80: 675-711.	X
Tumults antifiscals a la regió valenciana – (1761, 1767, 1771)	Palop Ramos, José Miguel (1986). "Tumultos populares en el XVIII valenciano". <i>Saitabi: revista de la Facultad de Geografía e Historia</i> 36: 213-226. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=102762 [27/03/2020]	X
	Pastor Mateos, Enrique (1968). "Los abastos de Madrid y el Motín de Esquilache". <i>Villa de Madrid: revista del Excmo. Ayuntamiento</i> 24: 71-77. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5415435 [18/06/2020]	X
	Corona Baratach, Carlos E. (1977). "Los sucesos ocurridos desde marzo a mayo de 1766 en Tobarra, Oviedo, Totana, Quesada y Lictor". <i>Cuadernos de investigación: Geografía e historia</i> 3, 1-2: 99-120. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=263305 [22/04/2020]	X
Motí d'Esquilache / motins de subsistències a causa de la liberalització del gra – (1766)	Corona Baratach, Carlos E. (1983) "Los motines de la Gobernación de Alicante en abril de 1766". <i>Anales de literatura española</i> 2: 103-132. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=96218 [22/04/2020]	X
	Alberola-Romá, Armando (1999). "Abasto urbano y protesta popular en tierras valencianas durante el siglo XVIII". <i>La administración municipal en la Edad Moderna</i> . Vol. II de <i>V Reunión Científica Asociación Española de Historia Moderna</i> . Sota la coordinació de José Luis Pereira Iglesias, José Manuel de Bernardo Ares i Jesús Manuel González Beltrán. 2 vols. Cadis: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz. 321:342. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=917737 [28/03/2020]	X
	— (2004). "Temps de sequera, rogatives iavalots al sud del País Valencià (1760-1770)". <i>Estudis d'història agrària</i> 17: 35-48. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/EHA/article/view/99939 [28/03/2020]	X
	Cózar Gutiérrez, Ramón i Pedro Losa Serrano (2004). "La crisis de subsistencia en La Mancha oriental en el año 1765". <i>El mundo rural en la España moderna</i> . Vol. II de <i>VII Reunión</i>	X

	<i>Científica de la Fundación Española de Historia Moderna</i> . Sota coordinació de Francisco José Aranda Pérez. 2 vols. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. Recuperat de: https://digital.csic.es/bitstream/10261/138620/1/R.C.FEHM_Ciudad%20Real_2004_%20p_353-368_Losa_Serrano_y_C%C3%B3zar_Gut%C3%A9rez.pdf [18/05/2020]	
Andrés-Gallego, José (2005). <i>El Motín de Esquilache, América y Europa</i> . Madrid: RBA Coleccionables.	X	
López García, José Miguel (2006). <i>El motín contra Esquilache</i> . Madrid: Alianza.	X	
Cózar Gutiérrez, Ramón (2009). "La conflictividad agraria castellana durante el siglo XVIII. El ejemplo de La Mancha Oriental". <i>La construcción social de la nación. Chile, 1810-1840</i> 13, 1: 229-262. Recuperat de: http://www.revistas.usach.cl/ojs/index.php/historiasocial/article/view/136 [21/06/2020]	X	
Alvarez-Sostres Martín, David (2014). "Las crisis de subsistencia, gestión del abasto e implicaciones sociales en Asturias a finales del Antiguo Régimen". Treball de Fi de Master. Universidad de Oviedo. Recuperat de: http://digibuto.uniovi.es/dspace/bitstream/10651/28496/6/TFM_%C3%81lvarezSostresDavid.pdf [22/04/2020]	X	
Menéndez González, Alfonso (1991) "Victoria por los catalanes. Los motines de Barcelona en 1773". <i>Pedralbes: Revista d'història moderna</i> 11: 119-130. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=85924 [19/06/2020]	X	
Motí al camp a Gran Canària – (1777)	X	
Macías Hernández, Antonio Manuel (1977). "El motín de 1777. Su significación socioeconómica en la comarca del suroeste de Gran Canaria". <i>Anuario de Estudios Atlánticos</i> 23: 263-348. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2035296 [19/06/2020]	X	

Molt de subsistències a Tordesillas – (1780)	Añez, Gonzalo (1996). "Malas cosechas, carestías y motines o connociones populares en la España del antiguo régimen". <i>De economía e historia: estudios en homenaje a José Antonio Muñoz Rojas</i> . Sota l'edició d'Antonio Gómez Mendoza i Antonio Parejo. Málaga: Junta de Andalucía. 15-32.	X	
Rebonboris del pa a Barcelona – (1789)	Castells Oliván, Irene (1970). "El rebonboris del pa de 1789 a Barcelona". <i>Recerques: historia, economia, cultura</i> 1: 51-81. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/140116 [28/03/2020]	X	
Avalot del pa a Sabadell – (1789)	Bustamante i Alba, Josep Félix, Josep Conejero i Jordi Torrellà i Lloparr (1989). "L'Avalot del pa de 1789 a Sabadell". <i>Arranya. revista d'història</i> 4: 21-34. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/Arranya/article/view/20272 [18/06/2020]	X	
Revolta del pa a Vic – (1789)	Roma Casanovas, Francesc (2009). "La revolta de 1789 a Vic". <i>Ausa</i> 24, 164: 297-319. Recuperat de: https://www.raco.cat/index.php/Ausa/article/view/188216 [18/06/2020]	X	
Mobilitzacions per subsistències a Barcelona, Sabadell i Vic – (1789)	Renom, Mercè (2008). "Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu". <i>Dones en moviment(s): segles XVIII-XXI</i> . Sota l'edició de Cristina Borderas i Mercè Renom. Barcelona: Icaria. 49-76. ²⁰⁴	X	
Aldarull de la "pobresa" a Conil (Tenerife) – (1789)	Béthencourt Massieu, Antonio de (1988). "La asonada de la "pobresa" en Lanzarote en 1789. <i>Reflexiones socio-políticas</i> ". <i>Anuario de Estudios Atlánticos</i> 34: 445-476. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2033082 [18/06/2020]	X	
Revolta gallega "de la Ulla" – (1790)	De Juana López, Jesús (2014). "El obispo Quevedo y la revuelta gallega llamada 'de La Ulla'" (1790) contra la contribución única". <i>Studia historica. Historia moderna</i> 36: 357-377. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4941130	X	

²⁰⁴ També en parla a Renom, Mercè (2014). "Las mujeres y el derecho a la subsistencia en España: entre el mercado alimentario protegido y la desregulación liberal, siglos XVIII y XIX". *Revoluciones en femenino: escenarios entre el siglo XVIII y la actualidad*. Sota l'edició de Jordi Mir García i Mercè Renom. Barcelona: Icaria. 15-39. No obstant, això s'ha desestimat incloure aquesta obra a l'estudi perquè es dedica més al segle XIX i, tot i recuperar algunes de les seves idees de la publicació de 2007, no aprofundex en la participació de les dones en revoltes populars.

Mobilització a Biscaia contra una convocatòria de lleves – (1794)	Ribechni, Celina (2009). "Conflictos precedentes a la Zamacaolada entre Bilbao y el Señorío". <i>Bidebarreia: Revista de humanidades y ciencias sociales de Bilbao</i> 20: 35-55. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3169107 [05/05/2020]		X
Mobilitzacions del conreu de l'arròs a l'Empordà – (1763, 1766, 1797)	Surroca i Sens, Joan (1979). "El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII". <i>Estudis d'història agrària</i> 2: 73-94. Recuperat de: https://core.ac.uk/download/pdf/39088659.pdf [16/06/2020]		X
Mobilitzacions per l'aigua a Gran Canària – (1751, 1797, 1780, 1797)	Suárez Grimón, Vicente J. (2004). "La participación de la mujer en la lucha por el agua en Gran Canaria en el Antiguo Regimen". <i>XV Coloquio de historia canario-americana</i> . Sota la coordinació de Francisco Morales Pedrón. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria. 612-641. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2516068 [25/04/2020]	X	
Motins al camp a Cantàbria – (XVIII)	Mantecón Movellán, Tomás Antonio (1998). "Cultura política popular, honor y arbitraje de los conflictos en la Cantabria rural del antiguo régimen". <i>Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural</i> 16: 121-151. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=197323 [05/05/2020]		X
Mobilitzacions per les rendes eclesiàstiques a Castella – (finals XVIII)	Rey Castelao, Ofelia (1991). "Rentas eclesiásticas y conflictividad social en la Corona de Castilla durante el reinado de Carlos IV". <i>La España de Carlos IV</i> . Sota coordinació de Pere Molas Ribalta i Agustín Guímea Ravina. Madrid: Tabypress. 125-140. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1030156 [05/05/2020]	X	

Taula 2. Estudis consultats sobre dones de l'època moderna.

Àmbit tractat	Publicacions	Cap ref.	Breu ref.	Apartat propi
	Capel Martínez, Rosa María (1990). ‘La mujer española en el siglo XVIII: estado de la cuestión’. <i>Cincuenta años de historiografía sobre el siglo XVIII</i> . Vol. I de <i>Coloquio Internacional Carlos III y su Siglo: actas. 2 vols.</i> Madrid: Universidad Complutense de Madrid. 511-517.		X	
Caràcter general	Moriano Martín, María Teresa (ed.) (1994). <i>Las mujeres en la Historia de España</i> . Madrid: Centro de Información y Documentación Científica. (BIIHES Bibliografías de Historia de España, nº 3).	X		
	Bolufer Peruga, Mónica (1997). “Historia de las mujeres en la época moderna. Selección de la bibliografía reciente”. <i>Cuadernos de historia moderna</i> 19: 197-224. Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5472951 [21/04/2020]	X		X
	Ortega López, Margarita (1997). “Las mujeres en la España Moderna”. Part IV d’ <i>Historia de las mujeres en España</i> . Sota l’edicció d’Elisa Garrido González, et al. 5 parts. Madrid: Síntesis. 249-411.			

	Ortega López, Margarita (1998-2000). “Género e historia Moderna: una revisión a sus contenidos”. <i>Contrastes: Revista de historia moderna</i> 11: 9-32.		
Recuperat	de:	https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=112446	X
[13/04/2020]			
	del Val, M ^a Isabel, et. al. (coords.) (2004). <i>La historia de las mujeres: una revisión historiográfica</i> . Valladolid: Universidad de Valladolid.		X
	Morant, Isabel (coord.) (2005). <i>El mundo moderno. Vol. II d'Historia de las Mujeres en España y América Latina</i> . 4 vols. Madrid: Cátedra.		X
	Fargas Peñarrocha, María Adela (2009). <i>Les Dones en l'Antic Règim</i> . Barcelona: UOC.		X
	Perlasia i Botey, Josep Maria i Joan Pons Alzina (1992). “Dones escandaloses i ordre social a Menorca (1726-1736)”. <i>Manuscrits: Revista d'història moderna</i> 10: 441-469.		
Conflictivitat social	Recuperat	de:	https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=108195
	[03/05/2020]		X
	Tenorio Gómez, Pilar (1997). “La mujer como litigante en el antiguo régimen en la corona de Castilla”. <i>Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer Congreso de Historia Social de España</i> . Sota la coordinació de Santiago Castillo i José M ^a Ortiz		X

	de Otruño. Bilbao: Servei de Publicacions de la Universitat del País Basc. 35-41.		
Ortega López, Margarita (1997). “Protestas de las mujeres castellanas contra el orden patriarcal privado durante el siglo XVIII”. <i>Cuadernos de historia moderna</i> 19: 65-90.		X	
Recuperat de: https://revistas.ucm.es/index.php/CHMO/article/view/CHMO9797220065A [17/04/2020]		X	
———(1998). “Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del siglo XVIII”. <i>Arenal: Revista de historia de mujeres</i> 5, 2: 277-305.		X	
González Bueno, Eva (2001). “Género, ley y protestas populares”. <i>Los campos de acción de las mujeres. Sota la coordinació de Carmen María Cremades Grifñán</i> . Murcia : Diego Martín Libro Editor. 47-63.		X	
Llorens Ortúñoz, Susana i Verónica Mateo Ripoll (2002). “Mujer, conflictos y marginación en la Edad Moderna: documentación sobre los procesos judiciales en Alicante durante el siglo XVIII”. <i>Estudios humanísticos. Historia</i> 1: 239-260.		X	
Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=831645 [21/04/2020]		X	

	Bernal Serna, Luis M. (2012). "Responsabilidades y conflictividad de las mujeres en las localidades portuarias (Vizcaya, 1550-1808)". <i>Itzás memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco</i> 7: 197-210.		
Recuperat	de:	https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5034500	X
	[21/04/2020]		
Mendieta Lombardo, Eva (2015). "Del silencio al alboroto. El control del lenguaje de la mujer en la Edad Moderna". <i>Memoria y civilización: anuario de historia</i> 18: 127-162.			
Recuperat	de:	https://dadun.unav.edu/handle/10171/39933	[28/04/2020]
Torremocha Hernández, Margarita (ed.) (2019). <i>Mujeres, sociedad y conflicto. (Siglos XVII - XIX)</i> . Valladolid: Castilla Ediciones.			
Rey Castelao, Ofelia (1994). "Mujer y sociedad en la Galicia del Antiguo Régimen". <i>Obradoiro de historia moderna</i> 3: 51-70.			
Recuperat	de:	https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=174510	X
	[28/04/2020]		
Condició social i espai públic			
Ortega López, Margarita (1995). "El siglo XVIII". <i>Las mujeres de Madrid como agentes de cambio social</i> . Sota la coordinació de Margarita Ortega López. Madrid: Instituto			X

	Universitario de Estudios de la Mujer. 3-55.	
	<p>del Río Barredo, María José (2000). "Entre la fiesta y el motín: las majas madrileñas del siglo XVIII". <i>Autoras y protagonistas: I Encuentro entre el Instituto Universitario de Estudios de la Mujer y la New York University en Madrid</i>. Sota l'edició d'Elena Postigo Castellanos i Pilar Pérez Cantó. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. 235-248.</p> <p>Recuperat https://www.academia.edu/2332202/_Entre_la_fiesta_y_el_mot%C3%ADn_las_majas_madrile%C3%9Bas_del_siglo_XVIII_2000 [03/05/2020]</p>	X
	<p>Ortega López, Margarita (2007). "Las mujeres de la sociedad popular en Madrid durante el siglo XVIII". <i>El Madrid de las Mujeres. Aproximación a una presencia invisible (1561-1833)</i>. Sota la direcció de Valentina Fernández Vargas. Madrid: Consejería de Empleo y Mujer de la Comunidad de Madrid. 107-142.</p> <p>Recuperat http://www.madrid.org/cs/Satellite?blobcol=urlidata&blobheader=application%2Fpdf&blobheadername1=Content-Disposition&blobheadervalue1=filename%3DN%C2%BA39-1-definitivo.pdf&blobkey=id&blobtable=MungoBlobs&blobwhere=1202757874150&ssbinary=true [10/05/2020]</p>	X

Franco Rubio, Gloria Angeles (2007). "Mujeres y espacios urbanos en la edad moderna: algunas consideraciones". <i>Mujeres y espacios urbano: homenaje a Christine de Pizan en el VI Centenario de la 1 edición de 'La ciudad de las damas'</i> , 1405-2005. Sota la coordinació de Cristina Segura Graño. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna. 119-155.	X	
Aranda Mendíaz, Manuel (2008). <i>La mujer en la España del Antiguo Régimen: historia de género y fuentes jurídicas</i> . Las Palmas de Gran Canaria: Campillo Nevado. Recuperat de: https://accedacris.ulpgc.es/bitstream/10553/4738/1/0547359_00000_0000.pdf [28/04/2020]	X	
Bel Bravo, María Antonia (2009). <i>Mujer y cambio social en la edad moderna</i> . Madrid: Encuentro. Madrid: Encuentro. (En línia). Recuperat de: https://cursoshistoriavdemexico.files.wordpress.com/2019/07/2.-mujer-y-cambio-social-en-la-edad-moderna-bel-bravo-marc3ada-antonia.pdf [15/05/2020]	X	

	Pereda Herrera, Marcos (2012). “La posición de la mujer en el Antiguo Régimen: aspectos jurídicos y sociales”. <i>Entre monarquía y nación: Galicia, Asturias y Cantabria (1700-1833)</i> . Sota la coordinació de Manuel María de Artaiza Moreno i Manuel Estrada Sánchez. Santander: Ediciones Universidad Cantabria. 115-144.	X	
	Villas Tinoco, Siilo Luis (1986). “La mujer y la organización gremial malagueña en el Antiguo Régimen”. <i>Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres: siglos XVI a XX: actas de las IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria</i> . Sota la coordinació de María Carmen García-Nieto París. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. 91-104.	X	
Treball gremial	Vicente i Valentín, Marta (1988). “El treball de la dona dins els gremis a la Barcelona del segle XVIII (una aproximació)”. <i>Pedralbes: Revista d'història moderna</i> 8, 1: 267-278.	X	
	Recuperat de: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=85818 [31/05/2020]		X

	Manzanos Arreal, Paloma (2000). “La mujer y el mundo del trabajo en la Vitoria del siglo XVIII”. <i>Vasconia: Cuadernos de historia – geografía</i> 30: 397-411. Recuperat de: http://ojs.eusko-ikaskuntza.eus/index.php/vasconia/article/view/170 [01/06/2020]	X	
	Ramiro Moya, Francisco (2002). “Mujer y trabajo en los gremios de la Zaragoza del Antiguo Régimen”. <i>Revista de historia Jerónimo Zurita</i> 76-77: 159-170. Recuperat de: https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/24/79/4ramiro.pdf [31/05/2020]	X	